

Ш Ы Н

Ниитилел-политиктиг солун
Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелзэн

№ 136-137 (16296-97) • 2000 чылдың декабрь 9, суббота • Ат салган шагы Садар өртээ 3 рубль.
07.00

Бис, Тыва Республиканың хой националдың чоңу,
— буянын болгаш чөптүг чорукка бүүрелди биске дамчыдып берген
өгбелеривистиң төөгүлүг чаңчылдарына болгаш мөзү-шынар талазы-биле
принциптеринге даянышаан, Тыва Республиканың онзагай байдалын
болгаш оон эрге-хоойлу байдалын барымдаалавышаан:
— кижиниң эргелерин болгаш хосталгаларын дээди үнелиг чүүл деп
хүлээп көрбүшаан, демократтыг ниитилелдин хөгжүлдениң хүлээп
алдынган принциптерин барымдаалавышаан;
— Тыва Республиканың политиктиг, социал-экономиктиг болгаш культура
талазы-биле хөгжүлдени дээш амгы болгаш келир үдеги салгалдарның
мурнунга бодувустун харысалгалыгы мөдөргө билбишаан;
— Тыва Республиканың улусунуң чаагай чорун болгаш чечекте-
лишкинин хандырамынче чүткүвүшаан;
— Республиканың чоңунуң эрге-ажыктарын болгаш тура-соруун
илертипшишаан;
— Россия Федерациязының Конституциязының чүүлдерин удуртулга
болдурга, бо Конституцияны хүлээп ап база ону Тыва Республиканың
Үндэтин Хоойлуу кылдыр чарлап тур бис.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИ, ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДАРГАЗЫ Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ ТЫВАНЫҢ ЧОНУНГА К Ы Й Г Ы Р Ы Ы

Хүндүлүг сонгукчулар!

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым!

Тыва Республиканың чаа Конституциязының төлөвилелин чогадып
кылырының эң чугула болгаш харысалгалыг үе-чадазы
чединшикнинг доозулганын Тыва Республиканың Конституция
комиссиязының өмүээзинден дыңнадып тур мен.

Тыва Республиканың чаа Конституциязын чогадып кылган бир
кол сорулгаларның бирээзи болза оон чүүлдерин Россия
Федерациязының Конституциязы болгаш федералдыг-хоойлулар-биле
дүүштүрерин хандырамы турган, Тыва Республиканың
Конституциязының төлөвилели эрге-чагырганың федералдыг

органнарынга баяк юридиктиг экспертизаны эрткен. Ында Россия
Федерациязының Үндэтин Хоойлуу-биле конституция
карышкартарын чайлаткан. Социал-экономиктиг сорулгаларны бирги
ээлгедге шиитпирлээринче, хамааттыларның амьдырал денелин
бедидеринче кичээнгейни угландырган, Россия Федерациязынга
Тываның туржун улам тода тодараткан, кижиниң эргелерин болгаш
хосталгаларын камгалап турар амгы күштүг Конституцияда идеяларны
хажык чок боттандырамын хевээр арттырган, XXI чүс чылда хамааты
ниитилелдин болгаш рынок экономикалыг, эрге-хоойлудуг
демократтыг күрүнени тургузарын тодаргайлаан.

Төлөвилелди бүгү улус таныжып көөрү-биле парлаар дугайында

Тыва Республиканың Конституция комиссиязының шиитпирин
күүсөтүпшишаан, төлөвилел-биле кичээнгейниг таныжарын, оон
дугайында бодалдарыны илередип, саналдарынын киреринерин,
хүндүлүг хамаатылар, Силерден диледим. Силернин санал-
оналыңарны Тыва Республиканың Конституция комиссиязының
Секретариадын таварыштыр алыр боор бис деп идеген, баш удур
ооруп тур бис. Оон АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Кызыл Партизаннар
кудучузу, 38. Телефон 3-21-88.

Хүндүткел-биле

Тыва Республиканың Президентизи, Тыва Республиканың
Конституция комиссиязының Даргазы Ш. ООРЖАК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

БИРГИ БӨЛҮК
I ЭГЕ. КОНСТИТУЦИЯЛЫГ
ТУРГУЗУНУҢ ҮНДЕЗИННЕРИ

I чүүл. Тыва Республиканың эрге-байдалы

1. Тыва Республика — Россия Федерациязының
составында кирип турар хоойлу-дүрүмге үндээлтинген
демократтыг күрүне, боду Конституциялыг болгаш хоойлу-
дүрүмнеринг.
2. Тыва Республика болгаш Тува деп аттар бир дөмей
ужур-уткалыг.
3. Тыва Республиканың Конституцияга болгаш хоойлу-
дүрүмнерге үндээлтинген эрге-байдалы Россия
Федерациязының Конституциязы-биле болгаш бо
Конституция-биле тодаратынар. Тыва Республиканың
Конституцияга болгаш хоойлу-дүрүмнерге үндээлтинген
эрге-байдалын чүгле Россия Федерациязының болгаш Тыва
Республиканың аразында кайзының-да чөпшээржилгези-
биле федералдыг конституция хоойлууну эзугаар өскерлип
болур. Тыва Республиканың оон Конституцияга болгаш
хоойлу-дүрүмнерге үндээлтинген эрге-байдалын
өскерттирге чөпшээржилгези Тыва Республиканың
референдумуна киришкен сонгукчуларның үштүн ийизиниң
тура-соруун илереткенин барымдаалап, Тыва Республиканың
хоойлууну көргүстүнер.

2 чүүл. Кижиниң болгаш хамаатының эргелери база
хосталгалары

Кижиг, оон эргелери болгаш хосталгалары дээди үнелиг чүүл
болур. Кижиниң болгаш хамаатының эргелерин болгаш
хосталгаларын хүлээп ап көөрү, сагыры болгаш камгалаары
— Тыва Республиканың хүлээлгеси.

3 чүүл. Улусчу эрге-чагырга

1. Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар бүгү
явы-бүрү националдыг хамаатылар Тыва Республиканың чоңу
болур.
2. Тыва Республиканың чоңу эрге-чагырганың үндэтин дөзү
болгаш эдилчекчин болур, бодунга хамаарышкан эрге-чагырганы
ол боду, а ол ышкаш күрүне эрге-чагырганың органнарын
база чер-чөреде бот-башкарылга органнарын дамчыштыр
боттандыраар.
3. Тыва Республикага эрге-чагырганы кым-даа боду кара
туразында холунга ап болбас. Эрге-чагырганы эжелеп алырын
азы эрге-чагырганың бүрүн эргелерин кара туразында холунга
алырын хоойлу эзугаар истен сүрер.
4. Тыва Республиканың чоңунуң эрге-чагырганың дээди
дөрт илерээшкини болза референдум болгаш күштүг бооп турар
хоойлу-дүрүм эзугаар чорудар хостуг сонгулдаалар болур.

4 чүүл. Тыва Республиканың хамаатызы болуру

Россия Федерациязында доктааттыган чаңгыс аай хамааты
эргезин эзугаар Тыва Республиканың девискээринде чурттап
турар Россия Федерациязының хамаатылары Тыва
Республиканың база хамаатылары болур болгаш бүгү
эргелерин база хосталгаларын эдилээр, ол ышкаш Россия
Федерациязының Конституциясында болгаш Тыва
Республиканың Конституциясында көрдүнген бир ден
хүлээлгелерин күүүсөдир ужурулуг.

5 чүүл. Күрүне дылдары

1. Тыва Республиканың күрүне дылдары тыва болгаш орус
дылдар болур.
2. Тыва Республика оон девискээринде чурттап турар бүгү
улустарының төрөөн дылын камгалап арттыраар, оон өөренир
болгаш сайырадыр аргаларны тургузар эргезин хүлээп көрүп
турар.

6 чүүл. Тыва Республиканың девискээри

Тыва Республиканың девискээри бүрүн-бүдүн, хувааттымас
болгаш чүгле оон чоңунуң Тыва Республиканың
референдумуна илереттигнен чөпшээржилгезин эзугаар, ол
ышкаш Россия Федерациязының күрүне кызыгаары өскерилген
таварылта өскерлип болур.

7 чүүл. Административтиг девискээр тургузуу

Тыва Республика бодунуң административтиг девискээр
тургузуун болгаш оон өскерттиршип чурумун чоңуну шаандан
бээр каяа чурттап келгенине үндээлген база девискээриниң
географтыг байдалын, экономиктиг хөгжүлдениң денелин,
чонуңуң санын болгаш өске-даа факторларны барымдаалап,
Тыва Республиканың хоойлууну дүүштүр боду доктаадыр.

8 чүүл. Тыва Республиканың эрге-хоойлу системазы

Тыва Республиканың эрге-хоойлу системазын Тыва
Республиканың Конституциязы, Тыва Республиканың

хоойлулары, муниципалитет черлериниң уставтары болгаш Тыва
Республиканың база тус чер бот-башкарылга органнарының
өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актылары тургузар.

2 чүүл. Тыва Республиканың девискээринге Россия
Федерациязының Конституциязы, федералдыг хоойлу-дүрүм
болгаш чурттар аразының хоойлу-дүрүмүнүн ништи хүлээп
алдынган принциптери болгаш нормалары база Россия
Федерациязының өске чурттар-биле керээлдери дээди
юридиктиг күштүг, дөрт хамаарылгагы болгаш ажыглаттынып
турар.

9 чүүл. Күрүне эрге-чагырганың аңгылаарының
принциптери

1. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга
хоойлудулга, күүсөкчиг болгаш суд эрге-чагыргазы кылдыр
аңгылааның үндээленип боттанып турар.
2. Хоойлудулга, күүсөкчиг болгаш суд эрге-чагырганың
органнары бот-тускайлаан.

10 чүүл. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга
органнарының системазы

1. Тыва Республиканың хоойлудулга болгаш күүсөкчиг
күрүне эрге-чагырга органнарының системазын республика
боду Россия Федерациязының конституциг тургузуунга
дүүштүр федералдыг хоойлу эзугаар доктааттыган күрүне
эрге-чагырганың төлээлекчиг болгаш күүсөкчиг органнарын
организаастаарының принциптеринге дүүштүр тургузар. Суд
эрге-чагырганың органнарының системазы федералдыг
конституция хоойлуунуң үндээленип тургузунар.
2. Хоойлудулга эрге-чагырганың Тыва Республиканың
Улуг Хуралы — Тыва Республиканың парламентизи
боттандыраар. Тыва Республиканың Улуг Хуралы ийи палатадан
— Төлээлекчилер палатасында болгаш Хоойлудулга
палатасында тургузунар.
3. Күүсөкчиг эрге-чагырганы Тыва Республиканың Чазаа
боттандыраар. Тыва Республиканың Чазаа бүгү-ништи дең
болгаш дөрт сонгулда эргезинге үндээлген, чажыт
бадылашкыны-биле сонгулар, Тыва Республиканың Чазааның
Даргазы баштаар.
4. Суд эрге-чагырганың федералдыг судтар болгаш Тыва
Республиканың судтары — Тыва Республиканың Конституция
суду болгаш чарга чар судьялар боттандыраар.

11 чүүл. Тус черин бот-башкарылгазы

Тыва Республикага бодунун бүрүн эргелерин
боттандыраар Россия Федерациязының Конституциязының,
федералдыг хоойлуларын, бо Конституцияның база Тыва
Республиканың хоойлуларын тодараткан хемчээлинге бот-
тускайлап тус черин бот-башкарылгазы хүлээп көрдүп база
магадылаттынып турар.

12 чүүл. Тыва Республикага социал-политика

1. Тыва Республика кижиниң төлептиг амьдыралың болгаш
хостуг хөгжүлденин тургузар болгаш хандырамынче уланган
социал-политиканы чорудар.
2. Тыва Республикага кижилерин куш-ажылы болгаш
кадыкшылы камгалагынар, өг-бүлөгө, иелерге, адalara болгаш
чаштарга, инвалидтерге болгаш назалан кыраан кижилерге
күрүне деткимчези хандырамын, күрүнениң пенсия
хандырылгазының, кадык камгалагының, страхованиени, а ол
ышкаш аныктарга профессионал болгаш социал деткимчениң
системалары хөгжүүр.

13 чүүл. Өнчүгө эргениң болгаш экономиктиг ажыл-
чорудулаганын хостуунуң магадылдары

1. Тыва Республикага экономиктиг байдалын чаңгыс
азыныга, барааныны, ачы-дузаларың болгаш сан-хөө
хөренгилериниң хостуг шимчээшкинине, аданнажылааны
деткиргениң, экономиктиг ажыл-чорудулаганын хостуунга
күрүне магадылдары хандырамын.
2. Тыва Республикага хуу, күрүне, муниципалитет болгаш
өске-даа өнчү хевирлери бир дөзү хүлээп көрдүнер болгаш
камгалагынар.

14 чүүл. Тыва Республиканың чери, чер иштиниң
байлактары болгаш өске-даа бойду курлавырлары

1. Тыва Республиканың девискээринде чер, чер иштиниң
байлактары болгаш өске-даа бойду курлавырлары Тыва
Республиканың чоңунуң амьдырал-чурталгазының болгаш
ажыл-чорудулаганын үндэтин кылдыр ажыглаттынар.
2. Тыва Республиканың девискээринге черин, чер иштиниң
байлактарын болгаш өске-даа бойду курлавырларын Тыва
Республиканың чоңунуң эрге-ажыныга болгаш Россия
Федерациязының Конституциязының, федералдыг
хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын болгаш
өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларының чүүлдеринге
дүүштүр ээлээрин, ажылгаарын болгаш башкарамын
боттандыраар.

3 чүүл. Черин өнчү болдарының айтырыгларың чер
ажыгалаанын төөгүдөн тургустунган хевирлерин база
черлериниң чамдык категорияларын тускай сорулгага
көрдүнгенин хевээр арттырамын болгаш деткирин
барымдаалап, федералдыг хоойлудулга болгаш Тыва
Республиканың хоойлулары-биле таарыштыр шиитпирлээр.

4 чүүл. Тыва Республиканың девискээринге черге хуу өнчүң
хевирин Россия Федерациязының Конституциязы, федералдыг
хоойлулар, а ол ышкаш Тыва Республиканың хоойлулары-
биле тодардыр.

15 чүүл. Идеологияның хой хевирлин

1. Тыва Республикага идеологияның хой хевирлин хүлээп
көрдүп турар.
2. Кандыг-даа идеология күрүнени азы сагыры албан
кылдыр доктаатынган туруп болбас.
3. Тыва Республикага партияларын хой хевирлин хүлээп
көрүп турар.
4. Тыва Республиканың девискээринде бар политиктиг
партиялар, хой-ништи каттыжышыкчылары хоойлу мурнунга
бир дөмей дең болур.
5. Сорулгалары болгаш хөдөлүшкүннери Россия
Федерациязының конституциялыг тургузуунуң үндэтинерин
күш-биле өскерттирчеге болгаш оон бүдүн-бүрүн турарын
үрээринче, Тыва Республиканың конституция-эрге-хоойлудуг
байдалын хоойлу дүүшпес арга-биле өскерттирчеге, Тыва
Республиканың Россия Федерациязының өске субъект-
тилеринге көрөдө ден эргелин азы бот-тускайлаңкы
кудуладарыңче, күрүнениң айыыл чок чоруунга хора
чедиринче, чепсектиг бөдүктөр тургузарыңче, социал, сөөк-
язы, национал болгаш шажын-чүдүлгө өжөөнөжилгезин
өскөдүрчеге уланган хой-ништи каттыжышыкчыларын
тургузары болгаш оларны ажал-чорудулгазы хоругтуг.

16 чүүл. Тыва Республиканың күрүне демдектери
болгаш найысылалы

1. Тыва Республика күрүне демдектерлиг — туктуг,
сүдлелиг, гимниниң. Тыва Республиканың күрүне демдектериниң
кандыг бодурун болгаш оларны ажыглаарының чурумун Тыва
Республиканың хоойлу-биле доктаадыр.
2. Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорай болур.
Найысылалдын эрге-байдалы Тыва Республиканың хоойлу-
биле доктаатынар.

17 чүүл. Конституциялыг тургузуунуң
үндэтинериниң дээди эргелин

1. Тыва Республиканың Конституциязының бо эргезиниң
чүүлдерин Тыва Республиканың Конституциялыг тургузуунуң
үндэтинерин тургузар болгаш чүгле Тыва Республиканың
референдумуна эзугаар өскерттиген туруп болур.
2. Бо Конституцияның өске кандыг-даа чүүлдери Тыва
Республиканың конституциялыг үндэтинеринге чөрүшкөк
бооп болбас.

II ЭГЕ. КИЖИНИҢ БОЛГАШ
ХАМААТЫНЫҢ ЭРГЕЛЕРИ,
ХОСТАЛГАЛАРЫ БОЛГАШ
ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРИ

18 чүүл. Эргелериниң болгаш хосталгаларын
аңгылаттынымазы

1. Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар
Россия Федерациязының хамаатыларының кол эргелерин
болгаш хосталгалары аңгылаттынымаз болгаш кижиг бурзуунге
төрүмелиден хамааржыр.
2. Россия Федерациязының Конституциясында болгаш
Тыва Республиканың Конституциясында быжыглаттынып
кижиниң болгаш хамаатының эргелери база хосталгалары Тыва
Республикага камгалагынар болгаш магадылгалары.
3. Чурттар аразының хоойлу-дүрүмнериниң кижиниң
болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын быжыглап
турар ништи хүлээп көрдүнген принциптери база нормалары
Тыва Республиканың девискээринге Россия Федерациязының
Конституциязының, Россия Федерациязының өске чурттар-
биле керээлдериң, федералдыг хоойлуларын чүүлдеринге
дүүштүр ажыглаттынар.
4. Тыва Республиканың девискээринге кижиниң Россия
Федерациязының Конституциясында, конституциг болгаш өске-
даа федералдыг хоойлуларда магадылгаларын эргелерин
болгаш хосталгаларын кым-даа казыыр азы оон хоойлу эзугаар
эргелерин, федералдыг хоойлуларда көрдүнген таварылгалары
санаваска, кызыгаарлаар эрге чок.

19 чүүл. Эргелериниң болгаш хосталгаларын дең
болуру

1. Бүгү кижилер хоойлу мурнунга бир дөмей дең болур.
2. Тыва Республикага кижиниң болгаш хамаатының Россия

Төлөвилел

Федерациязының Конституциясында чарлаптыган
эргелериниң база хосталгаларының эр, хөжөөжөнүңден, сөөк-
языңдан, националыңдан, дылыңдан, өнчү-хөргөжиниң
болгаш албай-дужаалыңың байдалыңдан, ызыгуруңдан,
чурттап турар черинден, шажын-чүдүлгөге хамаарылгазыңдан,
үзгөлдүңден, хой-ништи каттыжышыкчыларыңа кирип азы
кирбей турарыңдан, а ол ышкаш өске-даа байдаларыңдан
хамаарылга чокка дең бодурун магадылап турар. Тыва
Республиканың девискээринге социал, сөөк-язы, национал, дыл
азы шажын-биле холбашкан демдектерин барымдаалап,
хамаатыларын эргелерин кызыгаарларының кандыг-даа
хевирлерин хоругтуг.

20 чүүл. Амьдырал-чурттаар эрге

1. Кижиг бурзуу амьдырал-чурттаар эргелиг.
2. Амьдырал-чурттаар эрге — кижиг бурзуунуң Россия
Федерациязының Конституциязы-биле, федералдыг хоойлулар-
биле, Тыва Республиканың Конституциязы-биле болгаш Тыва
Республиканың хоойлулары-биле камгалаптыган аңгы-
латтынымаз эргезин-дир. Хамаатыларын амы-тыны, кадыкшылы,
хууда хосталгазы болгаш айыыл чок чоруу күрүнениң
камгалагында турар.

21 чүүл. Кижиниң төлептиг чоруу

1. Кижиниң төлептиг чоруун күрүне камгалаар. Ону куду
көрүп дамчыгаарыңа чүү-даа чүе үндэтин болуп шыдавас.
2. Кымны-даа эриделге, күчүлелге, өске-даа каржы-дошкун
азы кижини куду көрүп дамчыгаар аажылаат азы
көздөшкөнгө таварыштыраар болбас. Кымны-даа оон бодунуң
эки тура-биле чөпшээржилгезин чокка эмелге, эртем талазы-
биле азы өске-даа дуржулга кылырыңа ажыглап болбас.

22 чүүл. Хууда амьдыралга эрге

Тыва Республиканың девискээринге кижиг бурзуу Россия
Федерациязының Конституциязының эзугаар дээп болбас хуу
амьдыралдыг, бодуну болгаш өг-бүдө чажыттыг, бодуну ат-
алдарын болгаш чаагай адың камгалаар, чагаалажыры, телефон-
биле чугалажыры, почта, телеграф дамчыштыр болгаш өске-
даа дындадылгалары чажыт болур эргелиг. Хуу амьдыралдыг
болур эргени чүгле суд шиитпиринге азы федералдыг хоойлуға
үндээлген кызыгаарлап болур.

23 чүүл. Чурттаар оран-бажыңга дээп болбазы

Чурттаар оран-бажыңга дээп болбас. Федералдыг хоойлуға
доктаатынган таварылгаларда азы суд шиитпиринге үндээлген
дээрден башка, кым-даа чурттаар оран-бажыңче ында чурттап
турар кижилерин чөпшээрели чокка кирер эрге чок.

24 чүүл. Националын болгаш дылын тодардыры

1. Кижиг бурзуу бодунуң хамааржыр националын
тодардыр болгаш айтыр эргелиг. Кымны-даа бодунуң
хамааржыр националын тодардырыңче болгаш айтырыңче
албадан болбас.
2. Кижиг бурзуу төрөөн дылын ажыглаар, харылзажылга,
кижиздилге, өөредилге болгаш чогадылга дылын хостуу-биле
шиллп алыр эргелиг.

25 чүүл. Шажыңга чүдүүр-чүдүезиниң хостуу
болгаш чүдүлгениң хостуу

Кижиг бурзуунге шажыңга чүдүүр-чүдүезиниң хостуун,
кандыг чүдүлгени бодурун хостуун, кандыг-даа шажыңга
чааскаан азы өске кижилер биле кады чүдүүр азы кандыг-даа
шажыңга чүдүвөс, шажыңгы болгаш өске-даа үзелдерин хостуу-
биле шиллп алыр болгаш содуур, ындыг үзелдерин болур
болгаш оларны нентередиң база оларны барымдаалап хөдөлүр
эргени кириштирипшишаан, магадылап турар.

26 чүүл. Угаан-бодалдыг болгаш сөстүң хостуу

1. Кижиг бурзуунге бодунуң болгаш үзелдериниң хостуун
магадылап турар.
2. Кижиг бурзуунге бодунуң бодалдарын, политиктиг болгаш
социал үзелдерин илередиң сорулга-биле, бир эвес ол өске
кижилериниң Конституцияда көрдүнген эргелерин болгаш
хосталгаларын, күрүнениң бодаш ниитилелдин айыыл чок
чоруун азы хой-ништинин мөзү-шынар негелделерин үревес
болза, сөстүң хостуу магадылгалары.
3. Тыва Республиканың девискээринге социал, сөөк-язы,
национал азы шажын талазы-биле көөр хөөн чок болгаш
өжөөнөшкөк чорукту өскөдүр пропагандалаы азы агитацияны
болдурбас. Дайыны, ол ышкаш социал, сөөк-язы, национал,
шажын азы дыл талазы-биле артык таламгы дээрзиниң
пропагандалары хоругтуг.
4. Кым-даа бодунуң санал-бодалдарын болгаш үзелдерин
илередиңче азы олардан ойталарыңче албадатынган туруп
болбас.

(Улаңчыгы 2-ги артыда)

Улангызмы Эзел 1-ги арында.

5. Кижнн бурзуу инфомацияны хойлудга дүүштүр кандыг-даа арга-биле хостуу-биле дилеп тывар, атыр, дамчыдар, бүдүр болгаш негтередир эргелиг. Күрүнне чажыды болур медээлерини даңзызы федералдыг хойлуду эзугаар тодараттынар.

6. Тыва Республиканын девискээринге Россия Федерациязынын Конституциязын эзугаар федералдыг хойлударнын тодараткан хемчээлинге дүүштүр массаладыг инфомацияны болгаш парламентти хостуу магадылаттынар.

27 чүүл. Каттыжышкыннар тургузар эрге

1. Кижнн бурзуу бодунун эрге-ажыктарын камгалаары-биле профессионал өвнелдер тургузар эргени кириштиришсаан, каттыжышкыннар тургузар эргелиг. Тыва Республиканын девискээринге хой-ниити каттыжышкынарынын ажыл-чорудулгазын хостуу федералдыг хойлударга дүүштүр магадылаттынар.

2. Кым-даа кандыг-бир каттыжышкынга киреринче азы аага бактап турарынче албадаттырган туруп болбас.

28 чүүл. Соңуур болгаш соңулар эрге

1. Тыва Республиканын девискээринде чурттап турар Россия Федерациязынын хамааттылары Россия Федерациязынын Конституциязынын федералдыг хойлударнын болгаш Тыва Республиканын Конституциязынын чүүлдерин эзугаар Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын күрүнне эрге-чагырга органнарынче база тус черини бот-бот арга-биле та органнарынче соңуур болгаш соңулар, Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын девискээринге чорудар Россия Федерациязынын референдумунга, өске-даа референдумнарга киржир эргелиг.

2. Тыва Республиканын девискээринде чурттап турар Россия Федерациязынын хамааттылары күрүнени эргелеп-башкарынга дорту-биле-даа (хой-ниити болгаш профессионал каттыжышкынарга база өвнелдер дамчытыр), эрге-чагырганын төлөөлери федералдыг болгаш республикада органнарынче боттарынын соңуун алган төлөөлери дамчытыр-даа киржир эргелиг.

29 чүүл. Хуу ончугуду болурунга эрге

1. Хуу ончугуду болурунга эргелиг хойлуду камгалап турар.

2. Кижнн бурзуу ончугунга эр-хоронгилыг болур эргелиг, ону бодуу чаксаан азы өске кижилер-биле кады эгилээр, ажыктар азы бай билдир эргелиг.

3. Кым-даа, камгалаар-даа чүгле суд шийтири чокка бодунун эр-хоронгилын хавыркан туруп болбас. Эр-хоронгилын күрүнне болгаш муниципалитет херге-тегинче албадал-биле дамчыдып бээрн чүгле оон орунун бай удур болгаш ден унеглиг кылдыр тургузуп бергенде ботандырып болур.

4. Ончугу салгап алыр эрге магадылааттыг.

30 чүүл. Күш-ажыл кылыр эрге

1. Күш-ажыл хостуу. Кижнн бурзуу бодунун күш-ажыл кылыр шырдар аргаларын хостуу-биле ажылдар, ажал-чорудулгазын херин болгаш профессияны шилеп алыр эргелиг.

2. Албадалдыг күш-ажыл хоругтуу.

3. Кижнн бурзуу айыы чок чорукту болгаш ширеначан негеддеринге дүжүк турар эрге-ажыктар, кылган ажылы даш төлөвр алыр, ол шыккан ажал чок чоруктан камгалдар эргелиг.

4. Хууунда болган коллективтиг эрге-биле күш-ажыл маргыжылгазынга эргелиг, олгары ширеначан эргелиг, федералдыг хойлуду доктааткан аргаларын ажылдап, ажал соксалдышкыны кылдыр эргелиг база кириштир хууун көрдү туруп.

5. Кижнн бурзуу даңгытар эргелиг. Күш-ажыл керсетиле ажылдап турар кижнне федералдыг хойлуду болгаш Тыва Республиканын хойлударын эзугаар доктааттыган ажыл шагнын хемчээли, даңгытылга болган байырат хүнери, чылдын-на алыр төлөврүгү шөлө магадылааттыын турар.

31 чүүл. Өг-бүлени камгалаар эрге

Өг-бүле, иелер, адалар болгаш уруглар күрүненин камгалалында турар.

32 чүүл. Уругун эргелери

Уруг бурзуу тускан камгалал-биле хандытынар болгаш хостуу база төлөвти бадалдаар күш-шадат, угаан-медерет, мээ-шынар болгаш сагын-сеткил талазы-биле сайыраарынын таарымчалыг аргаларын алыр эргелиг.

33 чүүл. Социал хандырылга эрге

1. Кижнн бурзуунга называн кыраанда, аараанда, инвалид апарганда, азыракчынын оскунганда, уругдарын кижиндеш азыраар апарганда болгаш хойлуду көрдүнген өске-даа таварыгдаларга социал хандыраыга магадылааттынар.

2. Күрүнне пенсиялары болгаш социал акша дузалатчыларын хойлуду эзугаар доктаадыр.

3. Эки туранын камгаладыгазы, социал хандырылганын немеледе хевирлерин тургузары болгаш ачы-буян чедирер чорук деткименин алыр.

34 чүүл. Кадыкшыл камгаладырынга эрге

Кижнн бурзуу кадыкшыл камгаладыр болгаш эчки дузазы алыр эргелиг. Кадык камгаладырын күрүнне болгаш муниципалитет албан черлеринге эчки дузазын хамааттыларга чогур бюджеттин, камгаладылга дадылартарынын, өске-даа кирилдеринин күсели-биле күрүненин магадылааны хемчээлге халаска көргүзөр.

35 чүүл. Эртем-билиг чедип алыр эрге

1. Кижнн бурзуу эртем-билиг чедип алыр эргелиг.

2. Күрүнне азы муниципалитет өөредилген албан черлеринге база бүдүрүлгелерге школа назы четкини, кол нинити, ортумак болгаш тускай профессионал өөредилген кым-даа чедип ал болуру болгаш халас болуру магадылааттынар.

3. Кижнн бурзуу күрүнне азы муниципалитет өөредилге албан черинге болгаш бүдүрүлгелге дээди болгаш тускай ортумак эртемни конкурсна үндөилеп, халас чедип алыр эргелиг.

4. Кол нинити эртем алыры албан.

36 чүүл. Чогаадылганын болгаш культураны хостуунга эрге

1. Кижнн бурзуунга литература, уран чүүл, эртем, техника болгаш өске-даа хевирлерин чогаадылгынын, башкы-лаарынын хостуу магадылааттынар. Угаан-бодал ончугу хойлуду эзугаар камгалаттынар.

2. Кижнн бурзуу культура амыдыралыгга киржир болгаш культура албан черлерин ажыктар, культураны үнелиг чүүлдерин-биле таныжар эргелиг.

37 чүүл. Юридиктиг дузага эрге

Кижнн бурзуу бодунун эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаары-биле бедик мергежилдиг юридиктиг дуза алыр, оон иштинде судка, өске-даа күрүнне болгаш тус чер бот-башкарылга органнарынга, бүдүрүлгелерге, албан чертеринге, организацияларга, хой-ниити каттыжышкынарынга болдуруларын болгаш бодунун өске-даа төлөөлеринын дузазын ажыктар эргелиг. Хойлудуа көрдүнген таварыгдаларда юридиктиг дузазы халас көргүзөр.

38 чүүл. Барымдаа чокта буруу чок деп санаары

1. Кем-херек үндөйткен деп бурдулаттыр турар кижнн бурзуу федералдыг хойлудуа көрдүнген чурум эзугаар оон бурзуу бадыкаттынымаан болгаш судтуг хойлуду эзугаар күшүгү болган шийткелди-биле доктааттынымаан шаанда

буруулуг өвс деп санаттынар.

2. Буруудаттыр турар кижиде бодунун буруу чогун бадыткаар хууулаче чок.

3. Чоңугу шийткелди үндүрүп тура, федералдыг хойлудуу хажытынымаан алган барымдаларны ажылдап болбас.

4. Кижннн бурдууадырынга хамаарыштыр чайлаш чок чыганиншиктерин бурдуудаттыр турар кижнне ажыктыг кылдыр көрдүрөр.

39 чүүл. Шийтиргенерге магадылаалар

1. Чангыс ол-ла кем-херек үүлдешкини даш кымна-даа катап шийдип болбас.

2. Кем-херек үүлдешкин даш шийтирген кижнн бурзуу федералдыг хойлуду-биле доктааттыган чурум эзугаар үстүнде турар суд черинге херен эде көрдүрөр, а ол шыккан өршөд көргүдөр азы кеземчени чигедир дугайында дилет кириер эргелиг.

40 чүүл. Херечи өчүү бээрден ойталаар эрге

1. Бодунга, бодунун ашаанга азы кадайынга, чок төрөдери деп федералдыг хойлуду эзугаар тодараттыр кижилерге удур херечилери кымнында хууулачте өвс.

2. Херечи өчүүн бээр хууулачелерден хостаарынын өске-даа таварыгдаларын федералдыг хойлуду-биле доктааткан туруп болур.

41 чүүл. Когаараннын эрге-хойлудугу камгалады

Кем-херек үүлдешкининен болгаш эрге-чагырганы соора ажылаанында когаараннын эргелерин хойлуду-биле камгалаар. Күрүнне когаараннарга судка хомудат кириер аргалары болгаш оларга чедирген когааралдыг орун эгидип бээрн хандыраар.

42 чүүл. Когааралды эгиттир алырынын эргези

Күрүнне эрге-чагырганын органнарын азы оларнын албан-дужаалдыг кижилерин хойлуду таарышпас хостышкынын биле азы чүгү-даа кылааны-биле чедирген когааралды кижнн бурзуу күрүннен эгиттир алыр эргелиг.

43 чүүл. Хойлунуң дедир күжү

1. Харымааны доктаадыр азы аартдыр хойлуду дедир эдилер күш чок.

2. Үндөштинин турар үеде хойлуду-дүрүм үрөшкени дей санаттынымаан турган үндөш даш кым-даа харысалгага оонашпас. Хойлуду-дүрүм үрөшкенинин сонунда ол дош харысалгага чайлаштыган азы чингез болза, аа хойлуду ажылааттынар.

44 чүүл. Хүлээлдерин ден болуру

Хамааты бурзуу хойлудуа көрдүнген эзугаар өске хамааттылар-биле ден хууулачелердиг.

45 чүүл. Тыва Республиканын Конституциязын болгаш Тыва Республиканын хойлударын сагыры

Кижнн бурзуу Тыва Республиканын Конституциязын болгаш Тыва Республиканын хойлударын сагыр, өске кижилерин эргелерин, хосталгаларын болгаш төлөвтиг чорунун хүндүтээр хууулачелердиг.

46 чүүл. Шериг албаныга киржир

Россия Федерациязынын хамаатыны шериг албанын арттыр. Хамааттылары шериг албанын азы оон солан хамааты албанын кириштиреринин чуруму федералдыг хойлуду эзугаар доктааттынар.

47 чүүл. Долганду хүрээледи камгалаары

Кижнн бурзуу бойдусту болгаш долганду хүрээледи камгалаар, бойдус байлактарына камниг болур хууулачелердиг.

48 чүүл. Төөгүнүң, культураның болгаш угаан-бодалын салгал дамчыр унеги чүүлдерин камгалаары

Кижнн бурзуу төөгүнүң, культураның болгаш угаан-бодалын салгал дамчыр унеги чүүлдерин камгалаар душунда сагын салар, төөгүнүң, культураның болгаш бойдустуң тураксаалдарын камгалаар хууулачелердиг.

49 чүүл. Ада-иелерин болгаш уругларын хууулачелер

1. Ада-иелер болгаш оларын солун турар кижилер уругдарын назы четкиге азыраар болгаш кижилер база оларнын кол нинити билиг алырын хандыраар хууулачелердиг.

2. Күш-ажыл кылыр шыдаар назы четкен харысалга оонаш болур уруглар называн кыраан болгаш өске кижинин дузазын хергелээр апарган ада-иелер азыраар хууулачелердиг.

50 чүүл. Үндүрүлгелер болгаш чыылдалар төлээр хууулачелер

Кижнн бурзуу хойлуду эзугаар доктааттыган үндүрүлгелер болгаш чыылдаларын төлээр хууулачелердиг.

51 чүүл. Кижинин болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын кызыгаарлаар хоругтуу

1. Бо Конституцияда кол эргелерин болгаш хосталгаларын санап айыкканы кижинин болгаш хамаатынын нинити хүлээп алдынын өске-даа эргелерин болгаш хосталгаларын херекке албаны азы кылдыра керени ол кылдыр тайыбырлаттынамас Ужурдуг.

2. Тыва Республикага кижинин болгаш хамаатынын эргелерин база хосталгаларын казыыр азы куудулар хойлуду парлаттынамас Ужурдуг.

3. Кижинин болгаш хамаатынын эргелерин база хосталгаларын чүгле конститучу тургудунун үндөштерин, өске кижилерин мээ-шынарын, кадыкшылы, эргелерин болгаш хойлуду эзугаар эрге-ажыктарын камгалаар, чуртуг камгалалын болгаш күрүненин айыыл чок чорун хандыраар сорулга-биле федералдыг хойлуду эзугаар чүгле эргежик чууга санаттынар хемчээлге кызыгаарлаан туруп болур.

52 чүүл. Кижинин эргелеринин талазы-биле Тыва Республикада бүрүн эргелиг төлөөлөкчи

1. Кижинин эргелеринин талазы-биле Тыва Республикада бүрүн эргелиг төлөөлөкчи болза, кижинин болгаш хамаатынын эргелерин база хосталгаларын камгалаар, өзөш сангы национал улустарнын эргелерин камгалаар, оларны күрүнне эрге-чагырга органнарынын, тус черини бот-башкарылга органнарыннын, а ол шыккан албан-дужаалдыг кижилерин сагырын болгаш хүндүлөрин хандыраар талазы-биле ажыл-чорудулганы боттандыраар.

2. Кижинин эргелеринин талазы-биле Тыва Республикада бүрүн эргелиг төлөөлөкчинин бүрүн эргелерин, ону томуйларынын болгаш оон ажыл-чорудулгазынын чурумун Тыва Республиканын хойлуду эзугаар тодараттылар.

III ЭГЕ. СОҢУЛДАЛАР БОЛГАН РЕФЕРЕНДУМ

53 чүүл. Тыва Республикка референдум

1. Тыва Республикага референдум Россия Федерациязын болгаш Тыва Республиканын хойлуду-дүрүмнере чорудуур чорудар.

2. Тыва Республикада болган референдумга хүлээп алган шийтир бугүдөле албан күштүг болр болгаш немелде бадылашык негетинмес.

54 чүүл. Күрүнне эрге-чагырганын болгаш тус чер бот-башкарылганын органнарынга соңуудалар

Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын хойлуду-дүрүмнере эзугаар хамааттылар Тыва Республиканын Чааанни Даргазын, Тыва Республиканын Удур Хуралынын Төлөөлөкчилер палатазынын болгаш Хойлуду-дүрүм палатазынын депутаттарын, төлөөлөкчи органнарынын депутаттарын база тус чер бот-башкарылганын соңуудалыг албан-дужаалдыг кижилерин соңуур.

55 чүүл. Соңууда комиссиялары

1. Тыва Республикага соңуудаларны организациянын Тыва Республиканын Топ соңууда комиссиязы болгаш күштүг болур турар хойлуду-дүрүмнере эзугаар тургустунар өске-даа соңууда комиссиялары боттандыраар.

2. Тыва Республиканын Топ соңууда комиссиязы күрүнне органы болуп турар, оон туруш-байдалын болгаш бүрүн эргелерин федералдыг хойлуду-дүрүмнерге дүүштүр Тыва Республиканын хойлуду тодардыр.

IV ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ЭРГЕЛЕП-БАШКАРАР ЧҮҮЛДЕРИ БОЛГАН БҮРҮН ЭРГЕЛЕРИ

56 чүүл. Россия Федерациязынын күрүнне эрге-чагырганын органнарын биле Тыва Республиканын удур-дедир харылаалары

1. Тыва Республиканын күрүнне эрге-чагырганын органнары Россия Федерациязынын Конституциязын даанып, күрүнне эрге-чагырганын органнары-биле удур-дедир харылаадыр, ол Россия Федерациязын чангыс эл-сеткилдиг болгаш бүдүн-бүрүн болурун камгалап арттырынын, Россия Федерациязынын хой националдыг чоңууну база Тыва Республиканын чоңарынын эрге-ажыктарын камгалаарынын, бот-боттарын хүндөжиринин болгаш кайы-кайызын харысалгалыг болурунун эргежик чуугулазынга үндөштелткен.

2. Тыва Республика бодунун девискээринге комплекстиг, социал, экономика, сан-хю, экологтуг сайыралды хандыраар, республикага федералдыг бүрүн эргелерин боттандыраарынга деткименин болр.

57 чүүл. Тыва Республиканын эргелеп-башкаар чүүлдеринин болгаш бүрүн эргелеринин хевирлери

Тыва Республиканын эргелеп-башкаар чүүлдерин болгаш бүрүн эргелерин Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын аразында эргелеп-башкаар чүүлдерин болгаш бүрүн эргелерин айтылаанын барымдаалан тодардыр болгаш мындыг явзылыг болур:

а) Тыва Республиканын эргелеп-башкаар чүүлдерин болгаш бүрүн эргелери;

б) Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын кады эргелеп-башкаар чүүлдеринин талазы-биле Тыва Республиканын бүрүн эргелери;

в) күсекчи эрге-чагырганын федералдыг органнарынын Тыва Республикага боттандыраары-биле дамчыдып берген бүрүн эргелери.

58 чүүл. Федералдыг бүрүн эргелерин боттандыраарыга Тыва Республиканын киржилгези

1. Тыва Республика федералдыг бүрүн эргелерин боттандыраарыга Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын күрүнне органнарын дамчытыр Россия Федерациязынын Конституциязында база Россия Федерациязынын хойлуду-дүрүмнере доктааткан хемчээлдерге болгаш хевирлерге киржир.

2. Россия Федерациязынын Конституциязын эзугаар Россия Федерациязынын эргелеп-башкаар чүүлдерин болгаш:

а) Россия Федерациязынын Конституциязын болгаш федералдыг хойлударын хүлээп алыры болгаш оларга өскерилгелер кириер база оларын сагын турарын хандыраар;

б) Россия Федерациязынын федералдыг тургузуу болгаш девискээри;

в) кижинин болгаш хамаатынын эргелерин болгаш хосталгаларын дүүштүрүп таарыштыраар болгаш оларны камгалаар; Россия Федерациязынга хамааты болуру; национал эчки улустарнын эргелерин дүүштүрүп таарыштыраар болгаш оларны камгалаар;

г) хойлуду-дүрүм, күсекчи болгаш суд эрге-чагырганын федералдыг органнарынын системазын тургузары, оларны организацияларын болгаш оларнын ажыл-чорудулгазынын чурумун доктаадыр; күрүнне эрге-чагырганын федералдыг органнарын тургузары;

д) федералдыг күрүнне ончуу болгаш ону башкаары;

е) федералдыг политикаын үндөштерин доктаадып тургузары болгаш Россия Федерациязынга күрүнне, экономика, экология, социал, культура база национал талазы-биле сайырал-хөгүдөлдүн федералдыг программалары;

ж) чангыс айрыктун эрге-хойлуду үндөштерин доктаадып тургузары; сан-хю, валюта, каайды черинин талазы-биле таарыштырылга, акшаны немей үндүрер, өртөк политикаын үндөштерин; федералдыг банкыларын кириштиришсаан, федералдыг экономиктиг албан черлери;

з) федералдыг бюджет; федералдыг үндүрүлгелер болгаш чыылдалар; регионун хөгүдөлдүн федералдыг фондлары;

и) федералдыг энергетика системазы, ядролуг энергетика, чактыр материалдар; федералдыг транспорт, аргыжадаг оруктары, информация болгаш харылааа, космоска ажыл-чорудулга;

к) Россия Федерациязынын даштык политиказы болгаш улустар аразында харылаалары, Россия Федерациязын делегей керелери, дагын болгаш тайбын айтырылгылары;

л) Россия Федерациязынын даштык экономикаын харылаалары;

м) камгалал болгаш айыыл чок чорук; камгалал бүдүрүлгелер; бөө-чөмөк, шериг техниказы болгаш өске-даа шериг хөрөгүнүн садарынын болгаш садып алырынын чурумун тодардыры; хоранын бүдүмүлөдөрүн, наркотиктиг чүүлдерин бүдүрер болгаш оларны ажылаарынын чуруму;

н) Россия Федерациязынын күрүнне кызыгаарынын, далай девискээринин, агаар делгемнеринин, онаягы экономиктиг зоназынын болгаш дил шельвынын туруш-байдалын тодардыры болгаш оларны камгалаары;

о) суд тургузуу; прокуратура; кеземче, кеземче-чорудулга болгаш кеземче-күссөлдө хойлуду-дүрүм; амнистия болгаш өршөт-кедлерет; хамааты, хамааты-чорудулга болгаш арбитраж-чорудулга хойлуду-дүрүм; угаан-бодал ончугунун эрге-хойлуду таарыштырылганы;

п) метеорология албаны, стандарттар, эталоннар, метриктиг система болгаш тус санаашкыны; геодезия болгаш картография; географтыг черлерин аттары; албан езуунун статистика болгаш бухгалтер учеду;

р) Россия Федерациязынын күрүнне шанналары болгаш хүндүлүг аттары;

с) федералдыг күрүнне албаны.

59 чүүл. Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын кады эргелеп-башкаар чүүлдер

Россия Федерациязынын Конституциязын, хойлударын болгаш өске-даа нормативтиг эрге-хойлуду актыларынын Россия Федерациязынын Конституциязын болгаш Тыва Республиканын кады эргелеп-башкаар чүүлдерин болгаш:

а) Тыва Республиканын Конституциязынын, хойлударын болгаш өске-даа нормативтиг эрге-хойлуду актыларын Россия Федерациязынын Конституциязынга болгаш федералдыг хойлуду эзугаар турары; хандыраар;

б) кижинин болгаш хамаатынын эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаары, национал өзөш улустарын чүдүлдүрүп алыры;

с) федералдыг күрүнне албаны.

эргелерин камгалаары, хойлуду-дүрүм сагылгазын, корум-чурумун, хой-ниитинин айыыл чок чоруну, кызыгаар зоналарынын чурумун хандыраар;

в) черин, чер иштинин байлактарын, сугну болгаш бойдустун өске-даа курлавыларын ээлтеринин, ажылаарынын болгаш башкарынын айтырылгылары;

г) күрүнне ончууну айтылаары;

д) бойдус ажыгалы; долганду хүрээледи камгалаары болгаш экологтуг айыыл чок чорукту хандыраар; онза камгалалдыг бойдус девискээрлери; төөгүнүн болгаш культураның тураксаалдарын камгалаары;

е) кижиндештиги, өөредилгени, эртемниг, культураның, күш-культураның болгаш спорттун нинити айтырылгылары;

ж) кадык камгаладынын айтырылгарын дүүштүрүп таарыштыраар; өг-бүлени, нени, аданы болгаш чакты камгалаары, социал хандырылганы кириштир социал камгалаар;

з) хоозуралдыг хай-халаптар, бойдус халаптары, эпидемиялар-биле демиселдин хемчелерин боттандыраар, оларнын уруктарынын чайдандыраар;

и) Россия Федерациязын үндүрүп оонаадынын болгаш чыылдаларын нинити принциптерин доктаадып тургузары

к) административтиг, административ-чорудулга, күш-ажыл, өг-бүле, чурттаар оран-бачын, чер, суг, арга-арыг хойлуду-дүрүмнери, чер иштинин байлактарынын, долганду хүрээледи камгалаарынын дугайында хойлуду-дүрүмнере;

л) суд болгаш эрге-хойлуду камгалаар органнарын кадлары; адвокатура, нотариат;

м) өзөш сангы этниктиг бөдүктерин төрүмелден чурттап чоран черлерин болгаш чаңчыккан амыдыраар байдалын камгалаары;

н) күрүнне эрге-чагырганын органнарын болгаш тус чер бот-башкарылганын системазын организацияларын нинити принциптерин доктаадып тургузары;

о) Тыва Республиканын улустар аразынын болгаш даштык экономикаын харылааларын дүүштүрүп таарыштыраар, Россия Федерациязынын делегей керелерин күссөдери.

60 чүүл. Тыва Республикага федералдыг күрүнне эрге-чагырганын бүрүн эргелерин боттандыраары

1. Россия Федерациязынын Конституциязын дүүштүр күсекчи эрге-чагырга органнары боттарынын бүрүн эргелерин чамдык кезин боттандыраары-биле Тыва Республикага девискээргезин тургузуу, чогуур албан-дужаалдыг кижилерин томуйдап болур.

2. Тыва Республиканын күрүнне эрге-чагырганын органнары үстүнде айтылган органнарга оларнын ажыл-чорудулгазынга болгаш ажылдаарынга эргежик чууга байдаларны тургузарынга деткимен көргүзөр.

61 чүүл. Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын кады эргелеп-башкаар чүүлдеринин талазы-биле Тыва Республиканын бүрүн эргелери

(Уланчызы Эгези 1-ги, 2-ги аршынарда).

с) административтик, күш-ажыл, өг-бүлө, чурттаар бажың-бадат, чер, суг, арга-арыг талазы-биле, чер иштинин байлактарынын, бойдус хурээлеринин дугайында хойлудурумун талазы-биле ; федералдыг хойлуда доктааткан кемээдерге эрге-хойлуду таарыштырылгавы;

т) Россия Федерациязынын эргелеп-башкарынын кирең турар чүүлдерден аныгда орук шимчээшкининин айыыл чок чоруун хандыраы;

у) федералдыг суд болгаш эрге-хойлуду камгалаар органнарын кадрларын федералдыг хойлуду-дүрүмнерге дүүштүр томуйлаарынга чопшээржилгени кылды;

ф) чаргы чарар судьяларыны томуйлаары болгаш оларның ажил-чорудулганы хандыраы;

х) федералдыг хойлуда доктааттырган нинити принциптерин үндезининге тус чер бот-башкарылгазын хойлуду-дүрүм-биле быжыглап хандыраы;

ц) Тыва Республиканы чурттагыч чонунуң чайгаар өздүлениче уланган демография политиказын боттандыраы;

ч) Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканың кадры эргелеп-башкаар чүүлдеринин талазы-биле федералдыг хойлуду-дүрүмнерге доктааттырган өске-даа бүрүн эргелер.

5. Эргелеп-башкарылган болгаш бүрүн эргелерин чүүлдерин аныгылаарынын айтырылганы-биле холбашкан маргыдалаарны Россия Федерациязынын Конституциязынга дүүштүр чопшээржилге чорудулганын эргилеринин аргазы-биле болгаш (азы) суд чуруму-биле көрүп шиттирээр.

62 чүүл. Тыва Республиканың чүгле бодунуң эргезин башкаар чүүлдерин болгаш бүрүн эргелери

1. Тыва Республика Россия Федерациязынын эргелеп-башкаар чүүлдеринден аныгда, ол ышкаш Россия Федерациязынын болгаш Россия Федерациязынын субъектилеринин кады эргелеп-башкаар чүүлдеринин талазы-биле Россия Федерациязынын бүрүн эргелеринден эдилеп турар болгаш боду эрге-хойлуду таарыштырылганын боттандырып турар. Тыва Республиканың чүгле бодунуң эргелеп-башкаар айтырылганынын талазы-биле Тыва Республиканы хойлуду азы өске-даа нормативтик эрге-хойлуду актызы-биле федералдыг хойлуду чорудуп турар таварылгата Тыва Республиканы хойлуду азы өске-даа нормативтик эрге-хойлуду актызы күштүг болур.

2. Тыва Республиканың чүгле боду башкаар чүүлдерин болгаш бүрүн эргелери болза:

а) Тыва Республиканы Конституциязын хүлээп алыры болгаш ону савгырын контрольдаары;

б) Тыва Республиканы хойлудуарын хүлээп алыры болгаш оларның күсселдезин контрольдаары;

в) Тыва Республиканың административ-девискээр тургузуун тодарадары;

г) Тыва Республиканы республика бюджетди;

д) республика үндүрүлгени болгаш чыылдаларын, ол ышкаш оларның хавыраарынын чурумун доктадып тургузары;

е) Тыва Республиканы күрүнениң үнелиг саазынарын үндүрери;

ж) Тыва Республиканың тускай сорулгалыг болгаш валюта фондуларын тургузары;

з) кредит организацияларынның устав капиталын тургузары; төлөөлөкчи банкларынң даңазын тодарадары;

и) регионалдыг политиказы тодарадары болгаш Тыва Республиканы күрүнени, экономика, экология болгаш социал хөгжүлдезинин талазы-биле республика программаларын хүлээп алыры;

к) Тыва Республиканың Конституция судун тургузарынын болгаш оон ажил-чорудулганын айтырылганын эрге-хойлуду-биле дүүштүрүп таарыштыраы;

л) Тыва Республиканы керээлерин чарары болгаш күш чок болдураы;

м) Тыва Республиканы күрүнени өңчүзүн эргелеп-башкаары;

н) агроүлетпүр комплекзин хөгжүдери болгаш колдээ ажилгай продукциянын бүдүренин көвүдери; колдээниң социал адырынга күрүнени деткимчеи;

о) сайгарлыкчы ажилды хөгжүдери болгаш анаа деткимче көрүзери;

п) Тыва Республиканың энергетика, информация болгаш амыдырал хандырылгазынын өске-даа системааларын ажил-чорудулганын хандыраы;

р) Тыва Республиканың үлетпүрүнүн турум хөгжүлдезин хандыраы;

с) республика ажилгалаанын автомобиль оруктарынын четкилерин ажаап-тежээри болгаш сайзырадыры;

т) Тыва Республиканың социал-экономики хөгжүлдезин деңгелин барымдалап база Россия Федерациязынын күрүнениң транспорт политиказынын концепциязынга дүүштүр транспорт комплекзинин турум ажилын хандыраы;

у) республика болгаш тус чер курорттарын, эмнээшкинниң кадыкшылга черлеринин болгаш байдустун эмнээшкин шырнадыг курлавырларын ажилгаарын болгаш оларны камгалап-кадагаларын дүүштүрүп таарыштыраы;

ф) коммунал ажил-агайынның, хоорайларын болгаш өске-даа чурттагыч черлеринин энергия, газ, суг хандырылгазынын, чыылдылгазынын айтырылганы;

х) республиканың архив албанын тургузарынын болгаш оон ажил-чорудулганын айтырылганы;

ц) республиканың экономикадыг, контроль-ревизия болгаш хайтаарал албаннары;

ч) республиканың массалдыг информация чепсектеринин албан черлери;

ш) Тыва Республиканы күрүнени албаны болгаш муниципалитет албанын организастарынын айтырылганы; кадрларын шилеп алыры, белеткээри болгаш таарыштыр тургузары;

ш) Тыва Республиканың шанналарды болгаш хүндүлүг аттары;

э) Россия Федерациязынын эргелеп-башкаарынга база Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканың кадры эргелеп-башкаарынга кирең турар чүүлдер талазы-биле өске-даа айтырылгар.

63 чүүл. Бүрүн эргелерин дамчыдып бээрн

1. Бир эвес Россия Федерациязынын Конституциязынга болгаш федералдыг хойлударга чөрүшпей турар болза, Тыва Республиканы күссекчи эрге-чагыргазынын органнары күссекчи эрге-чагыргазынын федералдыг органнарынын чопшээржилгезин эзуаар оларның бүрүн эргелеринин чамдык кезин боттандыраар кылдыр хүлээп аң болур.

2. Тыва Республиканы күссекчи органнары күссекчи эрге-чагыргазынын федералдыг органнарынын чопшээржилгезин эзуаар оларга боттарынын бүрүн эргелеринин чамдык кезин боттандыраы-биле дамчыдып болур.

64 чүүл. Регионар аразынын, улустар аразынын болгаш даштыгы экономикадыг харылаалар

1. Тыва Республика күрүнени бодунуң эрге-чагыргазынын органнарынын нүүрүнде Россия Федерациязынын субъектилерин-биле бот-тускайлап эзу-биле харылааларын тургузар.

2. Тыва Республика федералдыг хойлуда дүүштүр даштыгы федеративтик күрүнелерин субъектилерин-биле, даштыгы күрүнелерин административ-девискээр тургузулганы-биле улустар аразынын болгаш даштыгы экономикадыг харылааларын боттандыра, ол ышкаш чүгле ол сорулгалдыг тургустунган органнарга кирип, делегей организацияларынын ажил-чорудулганынга киржир.

Тыва Республика Россия Федерациязынын Чазанын чопшээрешкени-биле ындыг харылааларын даштыгы күрүнелеринин органнары-биле боттандырып болур.

3. Тыва Республика экономиканы хөгжүдери болгаш чурттагыч чонунуң хережелдерин күсседери-биле боттандырып турар даштыгы экономикадыг харылааларын киржикчиз болуп турар.

4. Тыва Республиканы даштыгы экономикадыг харылаалары Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканы хойлуду-дүрүмнеринге чөрүшпес хевирлерге боттанган турар.

V ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОЦИАЛ ПОЛИТИКАЗЫНЫҢ ҮНДЕЗИННЕРИ

65 чүүл. Чонунуң социал камгалалынын магадылалдары

1. Тыва Республика хамаатыларынң социал камгалалын оларның национал болгаш социал хамаатыларында, чурттап турар черинден, эт-хөргөнгезин байдалында болгаш өске-даа байдалдардан хамаарып чокка магадылаар.

2. Социал камгалалды күрүнени албан черлерин дамчыштыр бюджеттин, бюджеттен дашкаар фондуларын ашка-хөргөнгезин, эки тура-биле киирген дадывырларын күсели-биле боттандыраар.

66 чүүл. Чурттагыч чонунуң кадыкшылын камгалаары

Тыва Республика чурттагыч чонунуң экологтуг болгаш санитар-эпидемиологтуг менди чоруун хандыраарынга база кадык камгалалынын күрүнени, муниципалитет, хуу системааларын сайзырадырынга уланган хемчегелерин ап чорудар, кижиниң кадыкын быжыглаар, күш-культураны болгаш спортту сайзырадыр ажил-чорудулганын деткири, эмнелге болгаш профилактика албан черлеринин ажилгаарынга таарымчалыг байдалды тургузар, ол талазы-биле республика программаларын чогадып кылдыр база оларын боттанарын хандыраар, а ол ышкаш чурттагыч чонунуң кадыкшылын камгалаарынын база быжыгдаларын федералдыг программаларын боттандыраарыга киржир.

67 чүүл. Эртем болгаш өөредилге

1. Тыва Республика нивителдиг угаан-бодал аргашпазын сайзырадыр, эртем болгаш өөредилге черлеринин ажил-чорудулганын хандыраар, эртем болгаш өөредилге черлеринге күрүнени деткимче көрүзери база эртем-техниктиг политиказын чорудар.

Тыва Республикада салым-чаяаның болгаш талантыгы хамаатыларын аргаларын боттандыраарынга болгаш чогаадыкчы чоруун ажыдарынга бүгү байдалдарын ажыдып турар.

2. Хойлуңуң негелделеринге дүүштүр организациялар база хуу кижилер эртем, өөредилге болгаш кижизилге черлерин тургузар эргелиг.

3. Тыва Республика эртем болгаш өөредилге адырларынга улустар аразынын база даштыгы экономикадыг харылааларын сайзыраарын деткири.

68 чүүл. Төөгү, культура болгаш угаан-бодал салгалы

1. Тыва Республика национал культураны, уран-чечен өңчүзүн катап сайзырадыр өскүдери хандыраар, национал манчыларны болгаш эзулалдарын деткири, девискээринде чурттап улустарын боттарынын дылдарын арттырып алыр эргезин магадылаар, оларын национал болгаш культура талазы-биле онзагай таладарын сайзыраарынга таарымчалыг байдалды тургузар.

2. Тыва Республика оон девискээринде турар төөгүнүң, культураның база шажынын турсакаалдарын камнап кадагаларын хандыраар, бодунуң девискээринден дашкаарлай берген төөгүнүң, культураның болгаш угаан-бодалдын үнелиг турсакаалдарын доктааткан чурум эзугаар эгиндин алырын хемчегелерин чорудар.

69 чүүл. Күш-культура болгаш спорт

Тыва Республика күш-культураның болгаш спорттуң сайзырадына этинг байдаларын тургузар, спорттуң национал хевирлерин деткири, ол ышкаш улустар аразында спортчу харылааларын боттандыраар.

70 чүүл. Өг-бүлени камгалаары

Тыва Республиканы өг-бүлелерин быжыгарын деткири, уруглар албан черлеринин делегем четкизин тургузуу база сайзырадып тура, өг-бүлө дугайында сагыш салыр, өг-бүлө хереэни өскөлери киржир чоруун болдурубас болгаш өг-бүлө кежигүнненин боттарынын эргелерин моондак чок боттандыраар хандыраар.

VI ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЭКОНОМИКТИГ ПОЛИТИКАЗЫНЫҢ ҮНДЕЗИННЕРИ

71 чүүл. Экономикадыг системада өңчүнүң хевирлери

1. Тыва Республиканы экономиказынын үндезини болза экономикадыг ажил-чорудулганын хостуу, социал угланышык-кыныгы база эрге-хойлуду камгалалыга ден байдалдардыг өңчүнү хевирлеринин хой изылыны болгаш ден эргелин болур.

2. Тыва Республиканы экономикадыг системазынын үндезинин күрүнени өңчүзү (Тыва Республиканы девискээринде федералдыг өңү болгаш Тыва Республиканы күрүнени өңчүзү), муниципалитет хуу өңчүдөр, өңчүнүң өске-даа хевирлери тургузуу турар.

72 чүүл. Эргелеп-башкарылганың деңгелдеринин аайы-биле өңчүнүң объектилерин анылаары

Тыва Республикада өңчүнүң объектилерин федералдыг, республиканы болгаш муниципалитеттин кылдыр федералдыг хойлуду-биле база Тыва Республиканы анаа дүүштүр хүлээп алыр хойлудулары-биле анылаар.

73 чүүл. Федералдыг өңчүнүң объектилерин Тыва Республиканы күрүнени өңчүзү кылдыр дамчыдыр

Тыва Республиканы күрүнени эрге-чагыргазынын органнары бодунуң харылаар айтырыларынын чергези-биле Россия Федерациязынын күрүнени эрге-чагыргазынын органнарынга федералдыг өңчүнүң бүдүрүлгелерин болгаш өске-даа объектилерин Тыва Республиканы күрүнени өңчүзү кылдыр дамчыдарынын дугайында дилег киирер эргелиг.

74 чүүл. Тыва Республиканы күрүнени өңчүзү муниципалитет өңчүзү кылдыр дамчыдыр

Тыва Республиканы күрүнени өңчүзү Тыва Республиканы күрүнени эрге-чагыргазынын органнарынын инициативасы-биле тус чер бот-башкарылгазынын чогуур органнары чопшээрешкенде, а ол ышкаш тус чер бот-башкарылгазынын органнарынын саналдааны-биле муниципалитет өңчүзү кылдыр дамчыдып берип болур.

75 чүүл. Муниципалитет өңчүзүнүң объектилерин Тыва Республиканы күрүнени өңчүзү кылдыр дамчыдыр

Муниципалитет өңчүзүнүң объектилерин федералдыг хойлудулугага дүүштүр Тыва Республиканы хойлузу-биле доктааткан чурум эзугаар тус чер бот-башкарылгага органнарынын инициативасы-биле Тыва Республиканы күрүнени өңчүзү кылдыр дамчыдып берип болур.

76 чүүл. Федералдыг өңчүнүң объектилеринге

хамаарыштыр Тыва Республиканы күрүнени эрге-чагырга органнарынын бүрүн эргелери

Тыва Республиканы күрүнени эрге-чагыргазынын органнары Тыва Республиканы девискээринге федералдыг өңчүнүң бүдүрүлге болгаш социал объектилерин чогуумчалыг таарыштыр тургустунган, оларны бодус курлавырларын чөптүг ажылаарынга, доландыр хурээледи камгалаарынын хемчегелерин күсседеринге контрольду бодунуң бүрүн эргелеринин хире-чергези-биле боттандыраар.

77 чүүл. Күрүнени өңчүзүн хавырып база дамчыдып турар үдеде компенсация

Тыва Республиканы күрүнени өңчүзүн хавырып ап болгаш оон федералдыг өңчүзү дамчыдып турар таварылгата Тыва Республика Россия Федерациязын Хойлудулуга-биле доктааткан чурум эзугаар көрдүнген хемчээлге компенсацияны алыр эргелиг.

78 чүүл. Тыва Республиканы күрүнени өңчүзүнге хамаарышпас объектилерин ажыглаары

Тыва Республиканы амыдырал ажил-чорудулганын болгаш чурттагыч чонунуң хережелдерин хандыраар сорулга-биле Тыва Республиканы күрүнени эрге-чагырга органнары федералдыг, муниципалитет, хуу өңчүнүң, хой-инити каттыжышкынарын өңчүзүнүң объектилерин оларның чогуур ээлери-биле керээлг үндезинге ажыглап болур эргелиг.

79 чүүл. Тыва Республиканы күрүнени өңчүзүнүң объектилерин

1. Тыва Республиканы күрүнени өңчүзүңге хамааржыр чүүлдер:

а) доктааткан чурум эзугаар Тыва Республиканы өңчүзүңге хамаарыштырган черлер;

б) байдустун болгаш инженер тургузууларынын объектилерин, федералдыг хойлудулугага дүүштүр энергетика болгаш өске-даа курлавырлар;

в) доктааткан чурум эзугаар Тыва Республиканы күрүнени эрге-чагырганын органнарынга быжыглаан эт-хөргөнг;

г) Тыва Республиканы ашка-хөргөнгелерин күсели-биле тургустунган азы садым алдыган азы доктааткан чурум эзугаар Тыва Республикага дамчыдып берген бүдүрүлгелер болгаш каттыжышкынаар, өөредилгени, эртемни, культураны, кадык камгалалын, күш-культураның база спорттуң болгаш өске-даа хевирин албан черлери, федералдыг болгаш республика хойлудулугага дүүштүр, а ол ышкаш даштыгы курунениң база Россия Федерациязынын субъектилеринин чогуур хойлудулугага дүүштүр Тыва Республиканы девискээринден дашкаар турар оон күрүнени өңчүзү болур объектилер;

д) федералдыг хойлудулугага дүүштүр культура болгаш төөгү салгалынын объектилерин;

е) республика бюджетинин болгаш республиканың бюджеттен дашкаар база валюта фондуларын, үнелиг металлдарын база үнелиг даштарын күрүнени фондузунуң ашка-хөргөнгелери;

ж) Тыва Республиканы өңчүзү бооп турар акциялар болгаш үнелиг саазынар;

з) Хойлуңуң доктааткан чурум эзугаар өңчүнүң өске-даа объектилерин Тыва Республиканы өңчүзү бооп болур.

3. Тыва Республиканы күрүнени өңчүзүнүң объектилерин даңазын Тыва Республиканы Улуг Хуралы бадылаар.

80 чүүл. Тыва Республиканы күрүнени өңчүзүнүң объектилерин эргелеп-башкаары болгаш баш миннери

1. Тыва Республиканы күрүнени өңчүзүнүң объектилерин Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканы хойлудулугаларында дүүштүр Тыва Республиканы Чазаа эргелеп-башкаар болгаш баш миннери.

2. Тыва Республиканы күрүнени өңчүзү бооп турар эт-хөргөнгин доктааткан чурум эзугаар бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш албан черлеринге быжыглаан туруп болур.

3. Тыва Республиканы күрүнени өңчүзүн федералдыг хойлудулугага дүүштүр ажил-агайгык субъектилерге алдыган арыг орулгазынын чамдызын республика бюджетинче штичдер негелде-биле трастылыг (бүзүрөлгө) эргелеп-башкарылгага дамчыдып берип болур.

81 чүүл. Хой-инити каттыжышкынаарын өңчүзү

1. Юридиктик эргелиг хой-инити каттыжышкынаарынын өңчүзүңге бажың-балта, тууглар, чурттаар оран-сава фондуу, транспорт, дериг-херекселдер, ажил-агай херекселдери, культура-чырыдышыкыга, кадыкшылгага ажылаар эт-хөргөнг, ашка-хөргөнг, акциялар, өске-даа үнелиг саазынар болгаш ук хой-инити каттыжышкынаарынның уставында айтылган ажил-чорудулганын материалдыг хандыраарыга эргежок чулга өске-даа эт-хөргөнг хамааржыр болур.

2. Хой-инити каттыжышкынаарын өңчүзүн ээлериңиз, ажилгаарының болгаш баш билеп шиттирээринин айтырылары федералдыг хойлудулуга-биле таарыштыр шиттирлеттнер.

82 чүүл. Чер хамаарылгаларын таарыштыраы болгаш бодус ажыгалы

1. Черин, чер иштинин байлактарын, суг, арга-арыг болгаш өске-даа бодус курлавырларын ээлэрин, ажыгларын болгаш баш билеп шиттирээрин Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканы хойлудулугалары-биле таарыштыраар.

2. Тыва Республиканы күрүнени эрге-чагыргазынын органнары Тыва Республиканы девискээринде черлерин болгаш бодус курлавырларын өңчүнү хевиринден хамаарып чокка бүдүрүлгелерин, албан черлеринин болгаш организацияларын көрдүнген сорулгазынга, экологтуг айыыл чокка база хойлудулугага дүүштүр ажылаарыга контрольду бодунуң бүрүн эргелеринин хире-чергези-биле боттандыраар; бодус курлавырларын камгалалын доландыр хурээлдин кадагалалын болгаш экижизилгезин хандыраар.

VII ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ САҢ-ХӨӨ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ПОЛИТИКАЗЫНЫҢ ҮНДЕЗИННЕРИ

83 чүүл. Тыва Республиканы саң-хөөзүнүң курлавырларын

1) Тыва Республиканы саң-хөөзүнүң курлавырлары болза республиканы болгаш тус черлер бюджетинин; бюджеттен дашкаар база валюта фондуларын; Тыва Республиканы күрүнени база муниципалитет өңчүзү бооп турар бүдүрүлгелерин, организацияларын болгаш албан черлеринин, чээли курлавырлары база ол ышкаш федералдыг бюджеттен болгаш бюджеттен дашкаар фондуларын акшаландырышкынарын болур.

2) Тыва Республиканы саң-хөө курлавырларын, Россияны өске субъектилеринин, Россияны болгаш даштыгы бүдүрүлгелерин, албан черлеринин, хой-инити каттыжышкынаарынын база хамаатыларынын саң-хөө курлавырлары-биле кады ажыдап кылган программаларын боттандыраы-биле федералдыг хойлудулугага дүүштүр дугуржулга эзугаар каттыштырган бооп болур.

84 чүүл. Тыва Республикада үндүрүг онаары болгаш чыылдалар

Тыва Республиканы девискээринге Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканы хойлуду-дүрүмнеринде

көрдүнген болгаш федералдыг, республика, тус чер бюджеттерин киир санагтыр үндүрүлгени чыылдаларын, каалай төлевирлерин болгаш өске-даа янап төлээр төлевирлерин тыртар.

85 чүүл. Тыва Республиканың бюджетди

1. Тыва Республиканың бюджетди болза Россия Федерациязынын бюджет системасында кирип турар болгаш Тыва Республика боду башкаары дээр чүүлдерин сорулгаларын болгаш функцияларын хандыраары үндүрер кылдыр көрдүнген акша-хөргөнгин мөөнээринин болгаш чарырынын хевирин болур.

2. Тыва Республиканың бюджетди болгаш республиканың девискээринде турар муниципалитет тургузулганын бюджеттеринин мөөн түнү Тыва Республиканы каттышкан бюджетди болур.

3. Тыва Республиканың бюджетинин орулгалары бодунуң болгаш таарыштырып турар федералдыг үндүрүг орулгаларында база ол ышкаш федералдыг бюджеттен дотациялардан, субвенциялардан база субсидиялардан, а ол ышкаш федералдыг бюджеттен саң-хөө дузаламчызында болгаш бюджет чээлилеринден хевирлетиниң тургустунар.

4. Тыва Республиканың бюджетинин чарыгдаларын хевирлээрде, күрүнениң эң бичиң стандарттарын, күрүнениң ачы-дуза көрүзүрде чарыгдаларын саң-хөө нормативтерин болгаш бюджет-биле эң зөөш хандырттынарын чангыс аай методологтуг үндезинеринге барымдаалаар.

86 чүүл. Тыва Республиканың бюджеттен дашкаар болгаш валюта фондулары

1. Акша-төгериңи банк албан черлеринин тускай агар сангыда турар болгаш Тыва Республиканы Чазаа чарыгдал болур бюджеттен дашкаар база валюта фондуларын Тыва Республика тургузуп алыр эргелиг.

2. Тыва Республиканың бюджеттен дашкаар база валюта фондуларын тургузарынын болгаш оларның ажил-чорудулганынын чурумун хойлуду эзугаар доктадыр.

(Уланчымы. Эгези 1-ги, 2-ги, 3-кү арындарда).

IX ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЖУДУЛГА (ТӨЛЭЭДЕЛГЕ) ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫ

95 чүүл. Тыва Республиканың Улуг Хуралы — Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының хойлужудулга (төлээделге) органы

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралы — Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының доктаамал ажылдап турар кара чангыс хойлужудулга (төлээделге) органы. Тыва Республиканың Улуг Хуралы Төлээлекчилер палатазы болгаш Хойлужудулга палатазы деп ийи палатадан тургустунар.

2. Төлээлекчилер палатазы 162 депутаттардан тургустунар. Хойлужудулга палатазы 32 депутаттардан тургустунар.

3. Тыва Республиканың Улуг Хуралының палата бүрүзүнүн бүрүн эргелеринин хуусааы — 4 чыл.

4. Тыва Республиканың Улуг Хуралы юридиктиг эргелиг албан чери болур.

5. Тыва Республиканың Улуг Хуралы бодунун бүрүн эргелерин хойлудулар, доктаалдар, медегелдер, кыйгырылгар хүлээп алыры-биле болгаш хыналда ажылдарын кылып чорудары-биле боттандырар.

6. Тыва Республиканың эрге-хүлээлгезинге дүүштүр хүлээп алган болгаш хойлу эзугаар күштүг болуп кирген нормативтиг хойлудурум актыларын Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының, күрүне органның, тус чер бот-башкармалгазының, организацияларның, албан-дужаалдыг кижилерин болгаш хамаатыларын күүседире албан болур ажурлуг.

96 чүүл. Тыва Республиканың Улуг Хуралының сонгулддар

1. Төлээлекчилер палатазының болгаш Хойлужудулга палатазының депутаттары чангыс мандаттыг сонгулда округтарына сонгудар.

2. Төлээлекчилер палатазының болгаш Хойлужудулга палатазының сонгулддарын чорударынын чурумун Россия Федерациязының хойлудурумунеринге дүүштүр Тыва Республиканың хойлулары доктаадыр.

3. Төлээлекчилер палатазының болгаш Хойлужудулга палатазының депутаттары сонгудар эргелиг болгаш 21 хар четкен Россия Федерациязының хаматтызы сонгудуп болур.

97 чүүл. Тыва Республиканың Улуг Хуралының ажылдарын организациястайры

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралының палата бүрүзү бирги хуралын ук палатаың депутаттарының доктааттыгач чогуур санының үштүк ийизин сонган соонда 30 хүнден орай эвес чыыдырар.

2. Тыва Республиканың Улуг Хуралының палата бүрүзүнүн бирги хуралын Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының Даргазы ажыдар.

3. Төлээлекчилер палатазының, Хойлужудулга палатазының чаа чыгыжын ажылының эгелээни-биле Төлээлекчилер палатазының мурунку чыгыжының бүрүн эргелери дүжөр.

4. Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының каттышкан хуралдары, ол ышкаш Тыва Республиканың Улуг Хуралының палата бүрүзүнүн хуралдары хойлу-биле көрдүнгөн таварылгалардан аңгыда ажыл болур.

5. Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталары ук палаталарының депутаттарына удурткан доктаамал, түр комитеттерин болгаш комиссиялары, ажылчын бөлүктөрүн тургузар эргелиг.

6. Тыва Республиканың Улуг Хуралы, оң палаталары болгаш комитеттери Тыва Республиканың ажыл, амьдыралының болгаш ажылдап кылып турар хойлудулар төлөвилелдеринин айтырыгларын көөрү-биле парламент дыңнаашкынарын чорудуп болур.

7. Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталары, бир эвес бо Конституцияда болгаш федералдыг хойлудурумда өскээр доктааткан болза, чогуур палатаың депутаттарының доктаамал санының хөй кезинин бадылааны-биле бодунун харыялары айтырылгар талазы-биле нормативтиг болгаш эрге-хойлуду актыларын хүлээп алыр.

8. Тыва Республиканың Улуг Хуралын организациястайрының болгаш оң ажыл-чорудулгазының үндесиннери бо Конституция эзугаар тургустунар. Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының ажыл-чорудулгазынын чурумун палаталарың регламентилери тодарадыр.

98 чүүл. Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының каттышкан хуралдары

Тыва Республиканың палаталар бүрүзүнүн бирги организациястай хуралы Тыва Республиканың Улуг Хуралының чогуур палатазының доктааткан сан составының үштүк ийизинден эвээш эвес депутаттар олуржур болза, бүрүн эргелиг.

99 чүүл. Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының каттышкан хуралдары

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының хуралдарын аңгы эрттирер.

2. Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының каттышкан хуралдарын Тыва Республиканың иштики политиказын, девискээрлер аразынын, улустар аразынын болгаш даштыкы экономикаыг харытсааларынын кол угланышкынарын тодарадыр дугайында Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чыл санында айыткалып көөрү-биле, ол ышкаш Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хойлуларында көрдүнгөн өске-даа таварылгаларда чыылдырар.

100 чүүл. Төлээлекчилер палатазының болгаш хойлужудулга палатазының депутаттыг эрге-байдалы

1. Төлээлекчилер палатазының болгаш Хойлужудулга палатазының депутаттыг эрге-байдалы болгаш бүрүн эргелери федералдыг хойлуларга дүүшкен Тыва Республиканың хойлууну эзугаар тодараттынар.

2. Тыва Республиканың хойлууну эзугаар доктааткан таварылгалардан аңгыда, Төлээлекчилер палатазының депутаттары боттарының бүрүн эргелерин кол ажыл-чорудулгазын катбайн боттандырар. Хойлужудулга палатазының депутаттары боттарының бүрүн эргелерин профессионалдыг доктаамал үндесинге боттандырар.

3. Бир эвес федералдыг хойлуда өскээр көрдүмүнэн болза, Төлээлекчилер палатазының, Хойлужудулга палатазының депутаттары Россия Федерациязының Федералдыг Хуралынын Күрүне Думазының депутаты бооп болбас, Россия Федерациязының өске-даа күрүне албан-дужаалдарын элевес, федералдыг күрүне албанынын күрүне албан-дужаалын ээлеп

болбас, Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын, Тыва Республиканың күрүне албан ажылының күрүне албан-дужаалын ээлеп болбас. Боттарынын ажыл-чорудулгазын профессионалдыг доктаамал үндесинге боттандырып турар Төлээлекчилер палатазының, Хойлужудулга палатазының депутаттары, башкы, эртем болгаш чогаалчы ажылдар кылырындан аңгыда, төлөвилерг өске ажыл-чорудулга кылбас.

4. Төлээлекчилер палатазының, Хойлужудулга палатазының депутаттары сонгукчулар мурунуга бүзүрелин чидирген таварылгада, оларнын мурунуга харысалганы хүлээр. Төлээлекчилер палатазының, Хойлужудулга палатазының депутаттары сонгукчулар мурунуга бүзүрелин чидиргеннин түңнеленде, оларга харысалганы хүлээдириниң чурумун болгаш байдалын Тыва Республиканың хойлузу тодарадыр.

5. Кым-даа хары угда Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийи палаталарының депутаты бооп болбас.

101 чүүл. Тыва Республиканың Улуг Хуралының хойлужудулга инициативазы

Тыва Республиканың Улуг Хуралы Россия Федерациязының Федералдыг Хуралына хойлужудулга инициативалыг эргелиг болур.

102 чүүл. Төлээлекчилер палатазының бүрүн эргелери

Төлээлекчилер палатазының бүрүн эргелеринге хамааржыр чүүлдер:

- а) Бо Конституциянын болгаш Тыва Республиканың хойлуунун доктааткан чурумун эзугаар Тыва Республиканың Конституциязынга эдилгерин чүүлдүгүнүп көөрү;
- б) Төлээлекчилер палатазының Регламентиниң хүлээп алыры;
- в) Төлээлекчилер палатазының даргазын болгаш оң орадакчыларын сонгудуру;
- г) Төлээлекчилер палатазының ажылчын органның тургузары;
- д) Тыва Республиканың Хойлужудулга палатазының хүлээп алган хойлуларын хүлээп алырын азы хүлээп албазын көөрү болгаш бо Конституцияга дүүштүр оларга ат салыры-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазын чорудары;
- е) Хойлужудулга палатазының депутаттарының сонгулддарын доктаадыры;
- ж) Тыва Республиканың хойлуунун доктааткан чурумун эзугаар Тыва Республиканың Чазааның Даргазынын чөпшээрелин эзугаар Тыва Республиканың референдумун доктаадыры;
- з) Саналга палатазының даргазының болгаш оң аудиторларының составының чартык кезинин албан-дужаалга томуйлаары болгаш хостаары;
- и) Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының кезигүүнеринин чартык кезинин албан-дужаалга томуйлаары;
- к) Тыва Республиканың Чазааның Даргазынын дилег киргенин-биле Тыва Республиканың Конституция судунун судьяларын Тыва Республиканың хойлуунун доктааткан чурумун эзугаар томуйлаары;
- л) Тыва Республиканың хойлуунун доктааткан чурумун эзугаар чаргы чарар шпикетчилерин томуйлаары;
- м) Россия Федерациязының хойлуунун доктааткан чурумун эзугаар федералдыг судтарын судьяларын (даргаларын, даргаларынын орадакчыларын) албан-дужаалга томуйлаарына кандидатураларын дугуржур;
- н) Тыва Республиканың Чазааның Россия Федерациязынын субъектилерин-биле, ол ышкаш даштыкы федеративтиг күрүмелерин субъектилерин-биле, даштыкы күрүмелеринин административ-девискээр тургузулганы-биле чарган керээлерин (дугуржулгаларын) бадылаары;
- о) федералдыг хойлудурум-биле көрдүнгөн таварылгалар болгаш доктааткан чурум эзугаар күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнынын девискээр органнынын удурткучларын сонгудурун дугуржурна киржири;
- п) Тыва Республиканың хойлудурумуну-биле Төлээлекчилер палатазының эрге-хүлээлгезинге хамаарыштырган өске-даа айтырыгларын шиптирлээр.

103 чүүл. Хойлужудулга палатазының бүрүн эргелери

Хойлужудулга палатазының бүрүн эргелеринге хамааржыр чүүлдер:

- а) бо Конституциянын болгаш Тыва Республиканың хойлуунун доктааткан чурумун эзугаар Тыва Республиканың Конституциязынга эдилгерин хүлээп алыры;
- б) Тыва Республиканың хойлуларын хүлээп алыры, аңаа өскерилгелерин болгаш немедделерин киирери, оларнын күүселедин хынаарын боттандыраы;
- в) Хойлужудулга палатазының Регламентиниң хүлээп алыры;
- г) Хойлужудулга палатазының даргазын болгаш оң орадакчыларын сонгудуру;
- д) Хойлужудулга палатазының ажылчын органнын тургузары;
- е) Төлээлекчилер палатазының болгаш Тыва Республиканың Чазааның Даргазынын сонгулддарын доктаадыры;
- ж) федералдыг хойлуда дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның Даргазына бүзүревинин (бүзүрээринин) дугайында шиптирин хүлээп алыры;
- з) Тыва Республиканың Чазааның Даргазынын бодунун күзелин-биле албан-дужаалындан дүжериң хүлээп алыры;
- и) Тыва Республиканың Чазааның Даргазынын дилег киргенин-биле республика бюджетин бадылаары, оң күүселединин хыналдаын чорудары;
- к) Тыва Республиканың Чазааның Даргазынын дилег киргенин-биле Тыва Республиканың социал-экономикаыг спазырвалык республика программаларын бадылаары;
- л) Тыва Республиканың Чазааның Тыва Республиканың бюджетин күүсеткенинин дугайында отчетун болгаш Тыва Республиканың социал-экономикаыг программаларынын күүселединин дугайында отчеттарын көөрү;
- м) Тыва Республиканың күрүне өңчү-хорөңгизинин ажылчанынын болгаш башкармалгазынын чурумун доктаадыры;
- н) республиканың үндүргүлгери, чыылдарын болгаш өске-даа албан төлөвилерин, ол ышкаш оларны хавырып алырынын чурумун доктаадыры, республика чээлидерин болгаш үнелиг саазынарны үндүрениң чурумун тодарадыры;
- о) Тыва Республиканың Чазааның Даргазына Тыва Республиканың Чазааның Даргазынын орадакчыларын, Тыва Республиканың сак-хөө болгаш экономика сайыттарын томуйлаарына чөпшээрелден бээр болгаш оларга бүзүревинин дугайында шиптирин хүлээп алыры;
- п) Саналга палатазынын Даргазын болгаш оң аудиторларынын составының чартык кезинин албан-дужаалга томуйлаары болгаш хостаары;
- р) Кижинин эргелеринин талазы-биле Тыва Республикада Төлээлеттирген кижинин албан-дужаалга томуйлаары болгаш

албан-дужаалындан хостаары;

е) Россия Федерациязының Федералдыг Хуралына Тыва Республиканың Улуг Хуралынын хойлужудулга инициативазы профдир хойлудулар төлөвилелерин ажылдап кылыры;

т) черин болгаш республика укур-дуалыг бөйдүстүн өске-даа курлавырларын ажылгаарынын, төөгүнүн, культураның болгаш бөйдүстүн объектилеринин камгалалынын, Тыва Республиканың өңчү-хорөңгизин хуужуларынын, Тыва Республиканың күрүне өңчү-хорөңгизин муниципалитеттин кылдыр шилчидеринин чурумун тодарадыры;

у) республиканың бюджеттен дашкаар болгаш валюта фондуларын, үнелиг металлдарын болгаш үнелиг даштарын күрүне фондузын тургузары, оларнын акша-хорөңгизин чарыгдап ажылаанынын дугайында отчеттарын бадылаары;

ф) Төлээлекчилерин тус чер хуралдарынын ажыл-чорудулгазын дүүштүрери;

х) Тыва Республиканың күрүне шанналдарын болгаш хүндүлүг аттарын тургузары, оларны тургузарынын болгаш олар-биле шаннаарынын чурумун тургузары;

ц) Тыва Республиканың албан эзууну байырлалдарынын хүнерин тургузары;

ч) Тыва Республиканың Хойлужудулга палатазына хойлуду эзугаар хамаарыштырган өске-даа айтырыгларын шиптирлээр.

104 чүүл. Тыва Республиканың хойлуларын Тыва Республиканың Улуг Хуралына чуугаалажып көөрүнүп болгаш хүлээп алырының чуруму

- 1. Тыва Республиканың Хойлужудулга палатазының хүлээп алган хойлуларын 14 хун иштинде Төлээлекчилер палатазына көөрү-биле шилчидер.
- 2. Тыва Республиканың хойлузу, бир эвес ол дээш Төлээлекчилер палатазынын депутаттарының доктааттыгач санынын чартындан хөй кезин бадылаан болза, азы ол Төлээлекчилер палатазына Тыва Республиканың хойлууну тодаргай айыткан хуусаанында көрдүмүнэн болза, Төлээлекчилер палатазы чүүлдүгүнүп көргөн деп санаар.
- 3. Тыва Республиканың Хойлужудулга палатазына хүлээп алдыганы мындай айтырылгы хойлуларын Төлээлекчилер палатазына албан көөр:

 - а) Конституцияга эдилгелерин киирери болгаш Тыва Республиканың Конституцияын эде көөрү;
 - б) Тыва Республиканың республика бюджетин, республиканың үндүргүлгери болгаш чыылдарын, ол ышкаш оларны хавырырынын чурумун доктаадыры;
 - в) административ-девискээр тургузуу;
 - г) күрүне эрге-чагыргазынын болгаш тус чер бот-башкармалгазынын органнын организациястайры болгаш оларнын ажыл-чорудулгазы;
 - д) Тыва Республиканың күрүне демдектерин.
 - е) Тыва Республиканың административ-девискээр тургузуунун дугайында хойлузу, бир эвес ол дээш Төлээлекчилер палатазынын депутаттарынын доктаамал санынын үштүк ийизинден хөй бадылаан болза, хүлээп алдыганы деп санаар.
 - 5. Тыва Республиканың хойлууну Төлээлекчилер палатазы чүүлдүг деп санаваан, азы эдилгелер киирер дээр болза, Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палаталары тытпып келген чорудаларын ажып эртерин-биле чөпшээрелде комиссиязын тургузуп болур, оң соонда ук хойлууну Хойлужудулга палатазына база катап көөр ажурлуг.
 - 6. Төлээлекчилер палатазынын чүүлдүгүнүп көрбөзүн хойлу, бир эвес катап көргөнінин соонда ол дээр оң баштайгы редакцияын эзугаар Хойлужудулга палатазы депутаттарын доктаамал санынын үштүк ийизинден эвээш эвези-биле бадылаан болза, хүлээп алдыганы деп санаттынар. Хойлужудулга палатазынын депутаттарының бадылаашкынынын хөй кезин-биле хойлууну баштайгы редакцияын эзугаар хүлээп алган болза, Тыва Республиканың Чазааның Даргазын ач салыры-биле чорудар.

105 чүүл. Тыва Республиканың хойлуларын чоңга чарлаарының болгаш күштүг болдуларының чуруму

1. Тыва Республиканың хойлуларын 10 хонук дургузунда Тыва Республиканың Чазааның Даргазына ач салдырып, чоңга чарлаары-биле чорудар.

2. Тыва Республиканың Чазааның Даргазы 14 хонук дургузунда Тыва Республиканың хойлуларына адын салып, чоңга чарлаар.

3. Бир эвес Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Тыва Республиканың хойлууну алганынын соонда 14 хонук дургузунда көрбөзүн болза, ышчан Тыва Республиканың Улуг Хуралы көрдүнгөн чурум эзугаар ону катап көөр. Бир эвес база катап көргөнінин соонда, Тыва Республиканың хойлузу мурунда редакцияын Хойлужудулга палатазынын болгаш Төлээлекчилер палатазынын доктаамал депутаттарынын үштүк ийизинден эвээш эвези чүүлдүг деп көргөн болза, аңаа Тыва Республиканың Чазааның Даргазы адын салып, чоңга чарлаар ажурлуг.

106 чүүл. Тыва Республиканың Улуг Хуралының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыры

Тыва Республиканың Улуг Хуралы бүрүн эргелерин хуусаа бетинде дараазинда таварылгаларда соксадыр:

- а) Тыва Республиканың хойлуунда көрдүнгөн эзугаар Төлээлекчилер палатазынын болгаш (азы) Хойлужудулга палатазынын боттарынын тараарынын дугайында шиптирин хүлээп алганы;
- б) Тыва Республиканың Улуг Хуралы Россия Федерациязынын Конституциязынга, федералдыг хойлулар, Тыва Республиканың Конституциязынга чорүшек нормативтиг болгаш эрге-хойлуду актыларын хүлээп алган таварылгаларда ону федералдыг хойлуда көрдүнгөн эзугаар Тыва Республиканың Чазааның Даргазынын таратканы;
- в) Тыва Республиканың Улуг Хуралы Россия Федерациязынын Конституциязынга болгаш федералдыг хойлуларга чорүшек нормативтиг эрге-хойлуду актыларын хүлээп алган таварылгаларда, ону федералдыг Хойлуда көрдүнгөн эзугаар күрүне эрге-чагыргазынын федералдыг органнынын таратканы;
- г) Төлээлекчилер палатазынын, Хойлужудулга палатазынын депутаттарынын амыг составынын эрге-хойлуда дүүшенинин дугайында база ол ышкаш депутаттарын боттарынын бүрүн эргелерин соксатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Дээди судунун шиптиринин күштүг болуп киргени.

107 чүүл. Хойлужудулга саналдар инициативаның эргези

1. Хойлужудулга саналдар инициативаның эргези Тыва Республиканың Улуг Хуралында Хойлужудулга палатазынын, Төлээлекчилер палатазынын депутаттарына, Тыва Республиканың Чазааның Даргазына, Төлээлекчилерин тус чер хуралдарына хамааржыр. Хойлужудулга талазы-биле инициатива Тыва Республиканың Конституция судунга, Тыва

Республиканың Дээди судунга, Тыва Республиканың Арбитраж судунга, Тыва Республиканың прокурорунга, Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязына оларнын бот билли башкарар айтырыгларынын аайы-биле база хамааржыр.

2. Хойлуду төлөвилелерин Хойлужудулга палатазынче киирер.

3. Тыва Республиканың Чазааның Даргазынын хойлужудулга инициативазы эзугаар киирген хойлулар төлөвилелерин оң сагалын эзугаар бир дугаарында көөр.

X ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КҮҮСЕКЧИ ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫ

108 чүүл. Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнынын системазы

1. Тыва Республикада Тыва Республиканың Чазаа Даргазы удуртуп-баштаар, Тыва Республиканың Чазаа удуртуп күүсекчи эрге-чагырга органнынын системазын тургузар.

2. Россия Федерациязынын Конституциязынга дүүштүр Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканың кады чорудар ажылдарынын талазы-биле Россия Федерациязынын чорудары болгаш Россия Федерациязынын бүрүн эргелерин күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органны болгаш Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органны чорударда, Россия Федерациязынын күүсекчи эрге-чагыргазынын чангыс аай системазын тургузар.

109 чүүл. Тыва Республиканың Чазаа Даргазынын сонгулддары

1. Тыва Республиканың Чазаа Даргазын Тыва Республиканың девискээринде доктаамал курттап турар Россия Федерациязынын идеякелгиг чогуур эргелиг хамааттылар бүтү-нипти ден болгаш дорт чогуур эргениң үндесинге чажыт бадылаашкын-биле 5 чыл хуусаалыг сонгуур.

2. Тыва Республиканың Чазаа Даргазына Россия Федерациязынын 30 хардан оңу назылып, чогуур эргелиг хамааттызын сонгуур.

3. Тыва Республиканың Чазаа Даргазынын эрге-байдалын болгаш ону сонгуурунун чурумун Тыва Республиканың хойлулары-биле доктаадыр.

110 чүүл. Тыва Республиканың Чазаа Даргазынын бүрүн эргелери

- 1. Тыва Республиканың Чазаа Даргазы боду болгаш Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнын дамчытыр Тыва Республиканың социал-экономикаыг амьдыралынын айтырыгларын шиптирлээр, бодунун эрге-хүлээлге айтырыгларынын күүсекчи-айтышык айтырыгларын күүседир.
- 2. Тыва Республиканың Чазааның Даргазы:
 - а) Тыва Республиканың Чазаа баштаар, Тыва Республиканың бо Конституциязында болгаш хойлуларында бадылаан бүрүн эргелерин күүседирин контролдаар;
 - б) Тыва Республиканың хойлуларына ач салыр, доктааткан чурумун эзугаар оларны чоңга чарлап дыңнадыр азы солгуд;
 - в) күрүне эрге-чагыргазынын федералдыг органнын-биле Россия Федерациязынын субъектилеринин күрүне эрге-чагырга органнын-биле, тус чер бот-башкармалга органнын-биле харытсааларга болгаш делегей болгаш даштыкы-экономикаыг харытсааларын боттандырады, Тыва Республиканы төлөөлөр, Тыва Республиканын омуздазидден чогуур керээлерге болгаш дугуржулгаларга ач салыр эргелиг;
 - г) Тыва Республиканың хойлужудулгазына дүүштүр Тыва Республиканың Чазаа тургузар, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнынын структуразын тургузар, ону хойлужудулга палатазынга киирер;
 - д) Тыва Республиканың Улуг Хуралына республикада байдал дугайында Айыткалып чыл санында киирер;
 - е) федералдыг хойлуда дүүштүр Тыва Республиканың Улуг Хуралынын бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыр дугайында шиптирин хүлээп алыр;
 - ж) Тыва Республиканың Чазаа Даргазынын орадакчыларын болгаш Тыва Республиканың сайыттары бо Конституцияда болгаш Тыва Республиканың хойлуларында доктааткан чурумун эзугаар томуйлаар;
 - з) Тыва Республиканың күрүне комитеттеринин болгаш күүсекчи эрге-чагырганың өске-даа органнынын удурткучларын томуйлаар болгаш албан-дужаалындан хостаар;
 - и) Тыва Республикага референдум эрттиреринге инициатива үндүрер, Тыва Республикага референдум эрттиреринге чөпшээрелденген бээр;
 - к) Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязынын кезигүүнеринин чартык кезинин албан-дужаалына томуйлаар;
 - л) Тыва Республиканың Конституция судунун судьяларынын албан-дужаалына томуйлаар кандидатураларын Төлээлекчилер палатазынга киирер;
 - м) Россия Федерациязынын Президентизинге болгаш Россия Федерациязынын Чазаага көөрү-биле күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнынын эрге-хүлээлгелерин киирп турар нормативтиг эрге-хойлуду актыларынин төлөвилелерин киирер;
 - н) амыг күштүг хойлужудулгага дүүштүр Россия Федерациязынын күрүне шанналдарына киирер болгаш Тыва Республиканың күрүне шанналдары-биле шаңнаар;
 - о) Тыва Республиканың Улуг Хуралынын болгаш оң палаталарынын ээлеп чок хуралдарын, а ол ышкаш бо Конституцияда айытканын эзугаар Тыва Республиканың Улуг Хуралынын катап сонгуктан палатазынын баштайгы хуралын хуусаа бетинде чыылдырынын негээр эргелиг;
 - п) Тыва Республиканың Улуг Хуралынын болгаш оң палаталарынын ажылынга чөлүтөр эргелиг киржир;
 - р) Тыва Республиканың Чазаа Даргазынын чанынга консултация болгаш таарыштырмачы органы тургузар;
 - с) бойдус, технология болгаш социал кезиринин онза байдалдарынын уржуктарын чайладыр талазы-биле хемчелерин алыр;
 - т) Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканың хойлужудулгаларында доктааткан өске-даа бүрүн эргелерин боттандыраар.
- 3. Тыва Республиканың Чазааның Даргазы бодунун харыялаар айтырыгларынын чегези-биле Тыва Республиканың бүтү девискээринге ыяал-ла күүседир чарлыктарын болгаш айтымышынарын үндүрер.
- 4. Тыва Республиканың Чазааның Даргазы сүлделит, тапчылгы болур.
- 5. Кажан Тыва Республиканың Чазааның Даргазы бодунун хүлээлгелерин күүседип шыдаасе анарган таварылгаларда, а ол ышкаш бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксаткан таварылгаларда, ол хуулоелерин Тыва Республиканың Чазаа Даргазынын бирги орадакчызы түр күүседир.

(Уланчымы 5-ки арында).

(Улагчызы. Эгези 1-4-ку арынарда).

111 чүүл. Тыва Республиканың Чазак Даргазының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыры

1. Тыва Республиканың Чазак Даргазы бүрүн эргелерин хуусаа бетинде дараазында таварыгларда соксадыр:
 - а) федералдыг хоойлуда көрдүнгенин езугаар Тыва Республиканың Улуг Хуралы анаа бүзүрлө көргүзүлгөндө;
 - б) хууда күзелни езугаар ажылдан дүшкенде Тыва Республиканың Чазак Даргазынын хууда күзелни-биле ажылдан дүжерин оон бижимел билдиринкиниңге үндестешти. Хоойлужудула палатазы хүлээп алыр. Ажылдан дүжерин хүлээп албан болза, Тыва Республиканың Чазак Даргазы бодунун хүлээлгени билдиринкини киирген хүнден иштиде күөсүрдү, оон сонда бүрүн эргелеринден дүжүп болур;
 - в) Россия Федерациязынын Президентизи ону албан-дужаалыдан дүжүргөндө;
 - г) ону судтан ажылдан шыдаас азы ажылдаар арга-шынээзи кызы деп көргөндө;
 - д) ону судтан ис чок чиктен, өлгөн деп чарлаанда;
 - е) судтан буруудары иштирин күшүп бооп өгөлөөндө;
 - ж) доктаамал чурттагы-биле Россия Федерациязынын девискээринден үнүп чорутканды;
2. Россия Федерациязынын хамаатызы эргезин чидиргенде;
 - а) ол мөчөөндө;
 - б) Тыва Республиканың Чазак Даргазы бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксаткан таварыгларда Тыва Республиканың бүрүн эргелерин соксаткан хүнден 14 хүн иштинде Тыва Республиканың Чазак Даргазынын сонгулданын чарлаар.

112 чүүл. Тыва Республиканың Чазаа

1. Тыва Республиканың Чазаа болза Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазынын дээди коллегиялык болгаш доктаамал ажылдаар күөсөкчи органы болур.
2. Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың Чазак Даргазындан, оон оразаакчыларындан, Тыва Республиканың сайытынайдан, Тыва Республиканың күөсөкчи эрге-чагыргазының өске-даа органнырын ууртукуларындан тургузулар.
3. Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың Чазаа Даргазынын мурунунга харыс салгалыг болгаш Тыва Республиканың чаа сонгуткан Чазаа Даргазынын мурунунга бодунун бүрүн эргелеринден дүжер.

4. Тыва Республиканың Чазаа:
 - а) бодунун бүрүн эргелеринге дүүштүр кижиниң болгаш хамаатынын эргелерин болгаш хостагаларын камгалаар, өчүмү болган экономиктинг хөгжүлдезинин программазын, хой-иништин корум-чурумун камгалаар, кем-херек үүгедешкини-биле демисел чорудар талазы-биле хемчеглерин боотандырар;
 - б) Тыва Республиканың Чазаа Даргазынын Хоойлужудула палатазына киирген Тыва Республиканың республика бюджетинин төлөвилелин, а ол ышкаш Тыва Республиканың социал-экономиктинг хөгжүлдезинин программаларын белеттешти. Хоойлужудула палатазынга киирер;
 - в) Тыва Республиканың хоойлударында дүүштүр Тыва Республиканың күрүне өчүмүн, а ол ышкаш федералдыг хоойлужудула дүүштүр Тыва Республикага эргелен башкары-биле дамчыды берген федералдыг өчүмүн эргелен-башкары болгаш айтырынын бээр;
 - г) федералдыг хоойлуда дүүштүр күөсөкчи эрге-чагырганың федералдыг органнырын бээр, а ол ышкаш федералдыг хоойлудун дүжүрүнүн дугайында керээлериң чарар, а ол ышкаш бооттарынын бүрүн эргелеринин чамдызын боотандыры-биле бот-бодунга дамчыды бергенин дүжүрүлгаларын чарар;
 - д) бидүс, технологияны, биология болгаш социал характерлиг онза бадалдары баш удур болдурбас болган оларын уржактарын чагыдар хемчеглерин ажылдап кызыр;
 - е) чыл санаында-ла Тыва Республиканың чоюнга национун каныктылынын, экологиянын болгаш черин байдалынын болгаш республиканың бодусу кудурларын дугайында күрүне илтектерин киириң, дышадар;
 - ж) хоойлужудула көрдүнгөн таварыгаларда, Тыва Республиканың прокурорунун болгаш күөсөкчи эрге-чагырганың федералдыг девискээр органнырын ууртукуларынын албан-дужаалдарына томундайкын кылырынга чыгыр-эргезилгени бээр болган Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларында доктааткан өске-даа бүрүн эргелерин боотандырар.

5. Тыва Республиканың Чазаа республиканың социал-экономиктинг хөгжүлдезинин чулула айтырылгарынын талазы-биле доктаалдарын хүлээп алыр.
6. Тыва Республиканың Чазаа юридиктинг албан чери болур эргелиг болгаш судделиг тапмаыг болур.
7. Тыва Республиканың Чазаа эрге-байдалын, тургузар чурумун болгаш ажыл-чорудулганы Тыва Республиканың хоойлузу-биле тодарадар.

113 чүүл. Тыва Республиканың Чазааның девискээр органны

1. Муниципалитет тургузулганың социал-экономиктинг хөгжүлдезин турмуздар, күрүне эрге-чагырга органнынын оларга дамчыды берген күрүнеин чамдык бүрүн эргелерин тус чер бот-башкарылганынын күөсөкчи турарына контрольду күшгедилер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың Чазааның структура кезээ болур күрүне эргелен-башкарылганынын девискээр органын бүрүн эргелеринин чогуур хемчөөлүнге тургузуп болур.
2. Тыва Республиканың Чазааның девискээр органны Тыва Республиканың Чазааның чыгыртыр болгаш бодунун ажыл-чорудулганынын айтырылгарынын талазы-биле өтөгүттү болур. Тыва Республиканың Чазааның девискээр органнынын удуртуктары Тыва Республиканың Чазаа Даргазы албан-дужаалына томуйлаар болган албан-дужаалындан дүжүр.
3. Девискээр органнынын тургузарынын, ажыл-чорудулганынын болган эрге-байдалынын чурумун федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр Тыва Республиканың Чазаа доктадыр.

XI ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА СУД ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫ

114 чүүл. Чөптүг шиидиге органны

Россия Федерациязынын Конституциязынга дүүштүр Тыва Республикага чөптүг шиидигени конституция хамааты, административтинг болгаш кеземек суд чорудулганы-биле чүгле суд боотандырар.

115 чүүл. Суд системазы

1. Тыва Республикага суд системазы Россия Федерациязынын Конституциязы болган федералдыг конституция хоойлуда-биле тургузар.
2. Тыва Республикага федералдыг судтар болган Тыва Республиканың судтары ажылдаар.
3. Федералдыг судтарга Тыва Республиканың Дээди суду, иштин юрисдикциянын федералдыг судтар системазында хамааржыр районнар судтары, Тыва Республиканың Арбитраж суду хамааржыр.

4. Тыва Республиканың судтарына Тыва Республиканың Конституция суду болган Тыва Республиканың чаргы чарар судьялары хамааржыр.

116 чүүл. Судтарын бот-тускайлаң болган судьяларын хамаарышпас болуру

1. Судтар суд эрге-чагырганы бот-тускайлаң, хамаарылга чокка боотандырар болган Россия Федерациязынын Конституциязынга база хоойлуда чыгыртыр.
2. Тыва Республикада бүтү судьялар федералдыг хоойлуда доктааткан чангыс аай эрге-байдалдыг болур. Тыва Республикада чөптүг шиидигени шаптык чок боотандырынга байдалдары тургузуп, судьяларын ажыл-чорудулганын материал-техниктинг болган социал-амыдырал талазы-биле хандыр немелде хемчеглерин аң турар.
3. Судьялар кымга-даа хамаарышпас болган оларга дээп болбас.
4. Федералдыг хоойлуда айтыккан чурум езугаар судьяга кеземек харысалганын онап болбас.
5. Судьянын бүрүн эргелерин чүгле федералдыг хоойлуда болган Тыва Республиканың хоойлударында доктааткан чурумга үндестешти, соксадып азы доктадып болур.

117 чүүл. Судтарга сайгарып көөрү

1. Судтарга херектерин сайгарып көөрү ажык болур. Федералдыг хоойлуда көрдүнгөн таварыгаларда херектерин хаагаыг хуралга көөр.
2. Суд чорудуун талааларын чөптүг болган ден эргелиг бодурунга үндестешти боотандырар.
3. Федералдыг хоойлуда көрдүнгөн таварыгаларда суд чорудулганын улус төлээлериң киржилгези-биле боотандырар.

118 чүүл. Тыва Республиканың Дээди суду

Тыва Республиканың Дээди суду федералдыг хоойлуда доктааткан чурумун езугаар чөптүг шиидигени болган адаанда турар судтарын ажыл-чорудулганынга суд хайлааралын боотандырар.

119 чүүл. Тыва Республиканың Арбитраж суду

Тыва Республиканың Арбитраж суду экономиктинг маргылдааларын шийттирлээринин болган федералдыг конституция хоойлузу езугаар оон эрге-байдалыга хамаарыштырган херектерин көөр арга-биле чөптүг шийдигени боотандырар.

120 чүүл. Район суду

1. Район суду бодунун эрге-байдалыга дүүштүр федералдыг хоойлуда көрдүнгөн херектерин көөр болган өске-даа бүрүн эргелерин боотандырар.
2. Район судунун бүрүн эргелерин, тургузар чурумун болган ажыл-чорудулганын федералдыг хоойлу доктадыр.

121 чүүл. Тыва Республиканың Конституция суду

1. Тыва Республиканың Конституция суду 5 судьядан тургузулар.
2. Тыва Республиканың Конституция суду Тыва Республиканың Чазаа Даргазынын, Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палаталарынын, Хоойлужудула палатазынын депутаттарынын үштүң бир, Төлээлекчилер палатазынын депутаттарынын бештин бир кезинин, Тыва Республиканың Чазааның, Тыва Республиканың кижжи эргелеринин талазы-биле төлээлин, тус чер бот-башкарылганынын төлээледге органнырынн ыскалдеринин езугаар Тыва Республиканың Конституциязынын дүжүп турарынын дугайында херектерин көөр:
- а) Тыва Республиканың хоойлударын, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнырынн норма, эрге-хоойлу актыларын;
- б) муниципалитет тургузулганын уставтары болган тус чер бот-башкарылга органнырынн норма, эрге-хоойлу актыларын;
- в) Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнырынн болган тус чер бот-башкарылга органнырынн аразында керээлериң болган дүжүрүлгаларын;
- г) Тыва Республиканың Россия Федерациязынын субъектилерин-биле, а ол ышкаш даштыкы федеративтинг күрүнелерин субъектилерин-биле, даштыкы күрүнелерин административ-девискээр тургузулгалары-биле күштүг бодуп эгелдешти керээлериң көөр.
3. Тыва Республиканың Конституция суду эрге-байдал талазы-биле маргылдааларын шийттирлээр:
- а) Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнырынн аразында маргылдааларын;
- б) Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнырынн болган тус чер бот-башкарылга органнырынн, тус чер бот-башкарылганынын албан-дужаалдыг кижилеринин аразында маргылдааларын көөр.

4. Тыва Республиканың Конституция суду Тыва Республиканың Чазаа Даргазынын, Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палаталарынын, Тыва Республиканың Чазааның, Тыва Республиканың кижжи эргелеринин талазы-биле төлээлин, тус чер бот-башкарылганынын төлээледге органнырынн иезээнин езугаар Тыва Республиканың Конституциязынга хамаарыштыр тайылыны бээр.
5. Тыва Республиканың Конституция суду конституция езугаар эргелерин болган хостагаларын хажыктыынага хамаарышкан хамаатыларынын хомудалдарынын база судтарын ыскалдеринин талазы-биле тодарай херекке ажылдап азы ажылдаар деп турар Тыва Республиканың хоойлузунын конституцияга дүжүп турарын Тыва Республиканың хоойлузунда доктааткан чурумун езугаар хынаар.
6. Тыва Республиканың Конституция суду Тыва Республиканың Улуг Хуралынын палаталарынын, Тыва Республиканың Чазааның иезээнин езугаар Тыва Республиканың чаа Конституциязын хүлээп алыры эргежок чулула апаргынын дугайында, ол ышкаш Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелер болган немелделер киирер дугайында түннелди бээр.
7. Конституцияга дүүшпес деп көргөн актылар болган оларын чамдык чүүдери күш чок болур болган ажылдаас.
8. Тыва Республиканың Конституция судунун бүрүн эргелерин тургузар чурумун болган ажыл-чорудулганын бо Конституцияга дүүштүр Тыва Республиканың хоойлузу доктадыр.

122 чүүл. Чаргы чарар судья

1. Чаргы чарар судья бодунун эрге-хүлээлгезинге дүүштүр хамааты, административтинг болган кеземек херектерин көөр.
2. Чаргы чарар судьянын бүрүн эргелерин болган ажыл-чорудулганынын чурумун федералдыг хоойлу болган Тыва Республиканың хоойлузу-биле доктадыр.

XII ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА ТУС ЧЕР БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫ

123 чүүл. Тус чер бот-башкарылганын тургузар эрге

1. Тус чер бот-башкарылганын хоорайларга, чурттакчылыг черлерге болган өске-даа девискээлерге боотандырар. Муниципалитет тургузулгарын девискээлерин тус черинг тоогүлүг болган өске-даа чачыларын барымдаалап, федералдыг хоойлужудулгага дүүштүр Тыва Республиканың хоойлузу-биле доктадыр.

2. Россия Федерациязынын болган Тыва Республиканың хоойлужудулганынга дүүштүр тус чер уjur-дузалыг айтырылгарын чон бот-тускайлаң шийттирлээр болган бодунун харысалганын ап, тус чер бот-башкарылганын боотандырар эргени Тыва Республикага магадылар.

124 чүүл. Тус чер бот-башкарылганын органны

1. Тус чер бот-башкарылганын хамааржыр органныр болза:
 - а) федералдыг хоойлуда, Тыва Республиканың хоойлударына, муниципалитет тургузулганын уставтарынга дүүштүр тургузар сонгулдаыг органныр;
 - б) муниципалитет тургузулганын уставтарынга дүүштүр тургузар өске-даа органныр болур.
2. Тус чер бот-башкарылганын органныр муниципалитет тургузулганын уставтарынга дүүштүр тус чер уjur-дузалыг айтырылгарын бот-тускайлаң шийттирлээр.

125 чүүл. Тус чер бот-башкарылганын төлээледге органы

1. Тус чер бот-башкарылганын төлээледге органы Федералдыг хоойлуда, Тыва Республиканың хоойлударына дүүштүр бүгүн-ишти ден болган дорт сонгулда эргезин езугаар чажыг бодулашкын-биле сонгуур депутаттардан тургузулар.
2. Тус чер бот-башкарылганын төлээледге органын сан составын муниципалитет тургузулгунун уставын езугаар тодарадар.

126 чүүл. Муниципалитет тургузулгунун баштыны

1. Муниципалитет тургузулгунун уставын езугаар муниципалитет тургузулгунун баштыны албан-дужаалды муниципалитет тургузулгунун девискээринге тус чер бот-башкарылганын боотандырар талазы-биле ажыл-чорудулганы уштап-баштаар сонгулдаыг албан-дужаалды, а ол ышкаш тус чер бот-башкарылганынын сонгулдадыг өске-даа албан-дужаалын тургузуп болур.
2. Муниципалитет тургузулгунун баштынын бүгүн-ишти ден болган дорт сонгулда эргезин езугаар чажыг бадылашкын-биле муниципалитет тургузулгунун девискээринде чурттап турар хамаатылар азы тус чер бот-башкарылганын төлээледге органы федералдыг хоойлу болган Тыва Республиканың хоойлузунга дүүштүр бодунун составындан сонгуур.

127 чүүл. Тус чер референдуму

Россия Федерациязынын болган Тыва Республиканың хоойлужудулгаларында доктааткан чурумун езугаар тус чер уjur-дузалыг айтырылгар талазы-биле тус чер референдумун эртиниш болур.

128 чүүл. Хамаатыларынын хуралы (чыыжы)

1. Тус чер уjur-дузалыг айтырылгарын шийттирлээр-биле муниципалитет тургузулга хамаатыларынын хуралдарын (чыыштары) чыгыдыр болур.
2. Хамаатыларынын хуралдарын (чыыштары) чыгылды-рарынын болган эртеринин, оон шийттирлериң хүлээп алырынын болган өскертиринин чурумун, оон эрге-хүлээлгелеринин кызыгаарын Тыва Республиканың хоойлузунга дүүштүр муниципалитет тургузулгунун уставы-биле доктадыр.

129 чүүл. Чонун эрге-хоойлу чогадыр инициативазы

Чон муниципалитет тургузулгунун уставынга дүүштүр тус чер уjur-дузалыг айтырылгар талазы-биле эрге-хоойлу чогадыр инициатива көдүрер эргелиг. Тус чер бот-башкарылга органнына чонун киирери тус чер уjur-дузалыг айтырылгар талазы-биле эрге-хоойлу актыларын төлөвилелерин чонун төлээлериң киржилгези-биле ажык хуралга ыянап-ла чугалажып көөр, а чугалажып көреш, үндүрген түннелди албан езугу-биле парлаар (чонга таныштырар).

130 чүүл. Тус чер бот-башкарылга органнырын чорудар ажылдары болган бүрүн эргелери

1. Тус чер бот-башкарылга органнырын чорудар ажылдары болган бүрүн эргелеринге амгы күштүг хоойлужудулга доктааткан тус чер уjur-дузалыг айтырылгар хамааржыр.
2. Тус чер бот-башкарылганын органнына күрүнеин бүрүн эргелеринин чамдызын оларын боотандырыла эргежок чулула материалды болган сан-хөө хөргөлериң дамчытпашан, хоойлу езугаар берген туруп болур. Дамчыдыл берген бүрүн эргелерин боотандырынын күрүнеден контрольдаар.

131 чүүл. Тус чер бот-башкарылганын магадылары

1. Россия Федерациязынын болган Тыва Республиканың хоойлударынга доктааткан тус чер бот-башкарылганын эргелерин кызыгаарлап болбас.
2. Хамаатыларынын дорт күзөл-соруун езугаар хүлээп алган шийттирлериң, тус чер бот-башкарылга органнырын болган тус чер бот-башкарылганын албан-дужаалдыг кижилеринин оларын бүрүн эргелеринге дүүштүр хүлээп алган шийттирлериң оларын организм-эрге-хоойлу хевирин хамаарылга чокка, муниципалитет тургузулгунун девискээринде турар бодуруттар, албан черлери болган организациялар, а ол ышкаш тус чер бот-башкарылга органныр болган хамаатылар ыянап-ла күөсөдир уjurлуг.
3. Муниципалитет тургузулгунун девискээринде чурттап турар хамаатылар, тус черин бот-башкарылга органныр болган тус чер бот-башкарылганын албан-дужаалдыг кижилери суд камгаалын алыр эргелиг.

132 чүүл. Тус чер бот-башкарылга органнырын болган тус чер бот-башкарылганын албан-дужаалдыг кижилерин харысалганы

1. Тус чер бот-башкарылга органныр болган тус чер бот-башкарылганын албан-дужаалдыг кижилери Россия Федерациязынын Тыва Республиканың хоойлужудулгаларынга дүүштүр муниципалитет тургузулгунун чонунун, күрүнеин, юридиктинг албан черлеринин болган хууда кижилерин мурунга харысалгалыг болур.
2. Россия Федерациязынын Конституциязынга, федералдыг конституция хоойлузунга, федералдыг хоойлууга, Тыва Республиканың Конституциязынга, Тыва Республиканың хоойлударынга чоруктердинг деп суд хүлээп көргөн норма эрге-хоойлу актызын муниципалитет тургузулгунун уставынга хүлээп алган (парлаткан) тус чер бот-башкарылганынын төлээледге органы, муниципалитет тургузулгунун баштыны судун шийттирлениң доктааткан хуусаада ук норма эрге-хоойлу актызын, азы оон чамдык чүүдериң солуур, а ол ышкаш суд шийтирлениң дугайында информацияны оон күштүг бооп эгелүүнден он хонук иштиде парладар.
3. Суд шийтирлени күөспөтсөз таварыгада тус чер бот-башкарылганын төлээледге органы Тыва Республиканың хоойлузу азы федералдыг хоойлузу езугаар тартаткан туруп болур, а муниципалитет тургузулгунун баштынын албан-дужаалындан федералдыг хоойлууга дүүштүр Россия Федерациязынын Президентизи азы Тыва Республиканың Чазааның Даргазы дүжүрүп болур.

133 чүүл. Муниципалитет тургузулганын сүлдези

Муниципалитет тургузулгунун тоогүлүг, культурут, социал-экономиктинг, национал болган тус черин өске-даа чачыларын илердешти туруп хууда судделиг болган эргелиг.

XIII ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА КОРУМ-ЧУРУМУН БОЛГАН ХӨЙ-НИТИНИН АЙЫЛ ЧОК ЧОРУУН ХАНДЫРАРЫ

134 чүүл. Корум-чурумун болган хөй-ниитинин айыл чок чорун сагыры болган камгалаары

1. Хамаатылар, албан-дужаалдыг кижилер, а ол ышкаш юридиктинг албан черлери өчүмүн хевирлеринден болган ведомство аайы-биле чыгыртыканындан хамаарылга чокка кижиниң болган хамаатынын эргелерин болган хостагаларын, күрүнеин болган хөй-ниитинин корум-чурумун сагыр хүлээлгелиг.
2. Корум-чурумун хандыраарыга хамаатыларынын киржилгези хууда-даа, коллективтинг-даа бооп болур.

135 чүүл. Тыва Республиканың прокуратуразы

1. Тыва Республиканың прокуратуразы болза адаанда турар прокурорлар үстүндөзизинге болган Россия Федерациязынын Чингине прокурорунга чыгыртыр болган Россия Федерациязынын Конституциязынга дүүштүр чангыс аай федералдыг төптүктен системанын кезээ болур.
2. Тыва Республиканың прокурорун Россия Федерациязынын Чингине прокурору Тыва Республиканың Чазаа-биле дугурушкаш, албан-дужаалына томуйлаар.
3. Тыва Республиканың прокуратуразынын бүрүн эргелерин, ажылын организацияларын болган ажыл-чорудулганын чурумун федералдыг хоойлу-биле тодарадар.

136 чүүл. Эрге-хоойлу камгалаар органныр

Тыва Республика кижиниң, иштиледди болган күрүнеин айыл чок чорун хандырар, оларын өчүлериң камгалаар, хөй-ниитинин корум-чурумун камгалаар болган кем-херек үүлдешкинери-биле демисел чорудар сорулга-биле ажыл-чорудулганын федералдыг хоойлужудула-биле таарыштырып турар эрге-хоойлу камгалаар органнырга дуулаар.

XIV ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА КУРҮНЕ БОЛГАН МУНИЦИПАЛИТЕТ АЛБАНЫНЫН ҮНДЕЗИННЕРИ

137 чүүл. Тыва Республиканың күрүне албаны

1. Тыва Республиканың күрүне албаны болза Тыва Республиканың күрүне органнырын бүрүн эргелерин күөсөдир хандырар талазы-биле профессионал ажыл-чорудула болур.
2. Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчызы болза шалын Тыва Республиканың бюджет хөргөнтязиниң күөсөкчи-биле төлээр, Тыва Республиканың күрүне албанынын албан-дужаалынын хүлээлгезин күөсөдир, Россия Федерациязынын хамаатынын боотандырар.
3. Күрүнеин албан-хаакчыларынын эрге-байдалын федералдыг хоойлуда болган Тыва Республиканың хоойлудары-биле тодарадар.

138 чүүл. Тыва Республиканың муниципалитет албаны

1. Муниципалитет албаны сонгулдадыг эвес, муниципалитет албан-дужаалыга доктаамал үндөзизинге ажылдаар, профессионал ажыл-чорудула болур.
2. Муниципалитет албан-хаакчызы болза амгы күштүг хоойлужудулга доктааткан чурумун болган муниципалитет тургузулгунун уставын езугаар тус чер бюджетинин күөсөкчи-биле шалын алыр, муниципалитет албан-дужаалы хүлээлгезин күөсөдир турар Россия Федерациязынын хамаатынын боотандырар.
3. Муниципалитет албан-хаакчызынын эрге-байдалын федералдыг хоойлуда болган Тыва Республиканың хоойлудары-биле тодарадар.

XV ЭГЕ. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН АДМИНИСТРАТИВ-ДЕВИСКЭЭР ТУРГУЗУЛГАЗЫ

139 чүүл. Административ-девискээр үелгези

1. Тыва Республика хоорайлардан, коюуннардан (кодэо районнардан) болган Тыва Республиканың Чазааның Даргазынын кииргени-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралынын бадылары республиканың административ-девискээр үелгезинин реестри-биле тодаратынар өске-даа административ-девискээр кезектерден болган чурттакчылыг черлерден тургустууган.
2. Тыва Республиканың составында:
 - а) коюуннар (кодэо районнар) — Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чоюн-Хемчик, Каа-Хем, Кызыл, Монгу-Тайга, Овур, Биш-Хем, Сүг-Хөл, Тонды, Терс-Хөл, Тес-Хем, Тожу, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Чеден-Хөл болган Эриң;

(Тонгүзү. Эгези 1-5-ки арыштарда.)

боттарынын аразына дугурушкан таварылгада Тыва Республиканын Улуг Хуралы болгаш Тыва Республиканын Чазаа тургузарынын болгаш асыл-чорудулазынын хоойлузу тодаларын турар Тыва Республиканын Конституция комиссиязы тургузар Тыва Республиканын Конституция комиссиязы Тыва Республиканын Чаа Конституциянын төлөвилелин аякка чыгарып болгаш ону Төлөөкчилер палатазынче кириер Төлөөкчилер палатазы Тыва Республиканын чаа Конституциянын төлөвилелин кирген үезинден 14 хонук хуусада ону Тыва Республиканын референдумунче кириер дугайында шийтирини хүлээп алыр

143 чүүл. Тыва Республиканын Конституциязынга эдилгелер кириери

1 Тыва Республиканын Конституциязынга эдилгелер кириер дугайында саналдарны Тыва Республиканын Конституция судунун түшенилге үндөзлөп, Төлөөкчилер палатазы-даа, Тыва Республиканын Чазаа-даа Тыва Республиканын хоойлу төлөвилели хевирлиг тургускаш кирип болур

2 Тыва Республиканын Конституциязынын I база XVI эгелеринге эдилгелери бо Конституциянын 142 чүүлүндө көрдүнгөн чурум езугаар хүлээп алыр

3 Тыва Республиканын Конституциязынын II-XV эгелеринге эдилгелери Хоойлужудулга палатазы депутаттарынын доктааткан санынын үштүн ийинден эвээн эвес кезезин бадыйлашкыны-биле хүлээп алыр болгаш оларны хүлээп алган хүнүнден беш хонук хуусада Төлөөкчилер палатазынга сайгарып көөрүнгө кириер Тыва Республиканын Конституциязынга эдилгелерин Төлөөкчилер палатазынга депутаттарынын доктааткан санынын үштүн ийинден хой кезип бадыйлан болза, оларны Төлөөкчилер палатазы чүүдүгүзүнүп деткээ деп санаттынар

4 Бир эвес Төлөөкчилер палатазынга эдилгелери оон депутаттарынын эржек чугуда четир санын бадыйлаш-

кыштары-биле детквейин барган таварылгада оларны Хоойлужудулга палатазынче чедир аякка чыгарып болур чорудар Тыва Республиканын Конституциязынга эдилгелерден Төлөөкчилер палатазы дагын катап ойталаан таварылгада Тыва Республиканын Конституциязынын ол-ла чүүлдерин өскертп азы немээр талазы-биле (ол-ла айтыр талазы-биле) конституция хоойлужудулга инициативаны ону дагын катап ойталаан хүнден ийи чыл хуусаадан сонгаар Хоойлужулга палатазынга кирип болур

5 Хоойлужудулга палатазынын хүлээп алганы болгаш Төлөөкчилер палатазынга чүүдүгүзүнүп деткээни Тыва Республиканын Конституциязын эдилгелер кириер дугайында Тыва Республиканын хоойлузу он дөрт хонук хуусада Тыва Республиканын Чазаанын Даргазынга ат салыр болгаш чонга чарлап чедирер кылдыр дамчыдар Тыва Республиканын Чазаанын Даргазы Тыва Республиканын Конституциязынга эдилгелер кириер дугайында хоойлузу он дөрт хонук хуусада ат салыр болгаш чонга чарлап чедирер

6 Бир эвес Тыва Республиканын Чазаанын Даргазы Тыва Республиканын Конституциязынга эдилгелер кириер дугайында ТР-нин Хоойлузудан оон киргениден бээр он дөрт хонук хуусаа иштинде ойталаан болза, Хоойлужудулга палатазы болгаш Төлөөкчилер палатазы бо Конституция-биле доктааткан чурум езугаар оо хоойлузу катап сайгарып көөр Бир эвес катап сайгарып көөрүп турда хоойлузу оон мурунда кириер эдилгезинге Хоойлужудулга палатазын болгаш Төлөөкчилер палатазынын депутаттарынын доктааткан санынын дөрттүн үш кезинден эвээн эвес хой кезип деткээ болур болза, аяа Тыва Республиканын Чазаанын Даргазы чеди хонук иштинде ат салыр болгаш ону чонга чарлап чедирер ужурдуг

144 чүүл. Тыва Республиканын чаа Конституциязын хүлээп алырнын, Тыва Республиканын Конституциязынга эдилгелер кириеринин чуруму Тыва Республиканын чаа Конституциязын хүлээп

28. Март-оол Вячеслав Донгакович Тыванын гуманитардыг шийнчилер институтун директору

29. Морозов Петр Александрович Тыва Республиканын нинти болгаш профессионал өөрөдиге сайыдынын хүлээлгезин күүседиң турар

30. Ондар Николай Алдын-оолович Тыва Республиканын ТСК ның даргазы.

Күш-ажалдын хоочуннары

31. Куулар Шангар Пиче-оолович - Тыва Республиканын партия, күүсөкчи, профвилер органнынын күш-ажал хоочуну.

32. Чамзы Хирлиг-оол Кыргызович Тыва Республиканын Дээди судунун судьязы (халажылгада).

Тыва Республиканын Конституция комиссиязынын ажылчын бөлүктеринин кезигүүнери

Тыва Республиканын Дээди Хуралынын (парламентинин) депутаттары

33. Артык-оол Алексей Сундоевич - Тыва Республиканын Дээди Хуралынын Экономиктиг реформа, сайгарлыкчы чорук болгаш өнүк талазы-биле комитетинин даргазы

34. Доржукай Михаил Кудерович "Тыванефтепродукт" ККБ-нин чингине директору.

35. Кара-оол Леонид Валерьевич Афганистан хоочуннарынын фонд даргазы.

36. Куулар Александр Норбуевна Кызыл хоорайда № 2 божудулга бажынын кол эмчиинин оралакчызы.

37. Иргит Валерий Николаевич Тыва Республиканын Дээди Хуралынын Контроль-саналга комиссиязынын даргазы.

38. Магчы Екер-оол Маринович Тыва Республиканын Дээди Хуралынын Күрүнү тургузуунун болгаш тус чер бот-башкарылга талазы-биле комитетинин даргазы

39. Монгуш Даваа Дүштеевич "Тывакоммуэнергос" улуг мастер

40. Монгуш Роман Степанович "Енисей-94" тудуг фирмасында хандырыкчы.

41. Монгуш Самойлов Хиллиг-оолович Тыва Республиканын Дээди Хуралынын Аграр реформа болгаш бойдус ажылдалынын талазы-биле комитетинин даргазы

42. Монгуш Хонук-оол Доржуевич Тыва Республиканын Херекчилер эвилелинин даргазы

43. Ондар Конгар-оол Борисович республиканын уран чүүл школзында башкы.

44. Ооржак Александр Доткан-оолович республиканын № 1 эмнедгезинин кол эмчизи

45. Ооржак Владимир Бокпашанович Барыин-Хемчик кожуунда "Кужурлуг-Хову" бензин кудар станциянын директору.

46. Ооржак Мерген Чылбаевич Тыва Республиканын хостуг хүреш талазы-биле шилдик командазынын кол тренери.

47. Орус-оол Владимир Соянович Тыванын "Хостуг Тыва" нинтигиде-политиктиг шимчээшкенин ресөвүделенин даргазы.

48. Оюн Александр Багай-оолович РФ-тин Пенсия фондузунун ТР талазы-биле салбырын Танды кожуунда пенсия килдинин начальниги

49. Сагды Чечекмаа Тюлош-ооловна ТКУ-нүң экология кафедрасынын эржекчизи, биология эртемнерин доктору, профессор.

50. Сагаа Салчак-оол Саянович Тыва Республиканын нинти ажылгалдын автомобиль оруктар эржеленин начальниги.

51. Санчай Виктор Михайлович Бин-Хем кожуунун гөп эмнедгезинин терапия салбырын эржекчизи

52. Чучев Иван Васильевич Танды кожуунда "Революциянын чалбыжы" совхозун директору.

53. Ширин Григорий Чоодоевич Тыва Республиканын Дээди Хуралынын Бюджет, сан-хө болгаш үндүрүлгөр талазы-биле комитетинин даргазы

Тыва Республиканын чоңуц Улуг Хуралынын (сезизинин) кезигүүнери

54. Аев Петр Яковлевич "Сибирь конерн" экономиктиг хөгжүдө ассоциациянын директору

55. Айыр-Санаа Чаш-оол Кыргызович Тыва Республиканын Херекчилер эвилелин чөвүлөт даргазы (хой-нинти эгелешкин езугаар)

56. Алдаш Николай Бугалдырович "Тывахлебпродукт" ААН-нин чингине директору

57. Артемьева Наталья Викторовна Кызыл хоорайда № 9 школанын директорунун эртем ажылынын талазы-биле оралакчызы

58. Вальков Виталий Григорьевич Тыва Республиканын Улуг Хуралынын секретары

59. Гончаров Валерий Николаевич Бин-Хем кожуунда "Кызыл тараачын" көдээ ажыл-агый будурдуге кооперативин директору

60. Гуров Александр Николаевич "Тыва" аддын тывыш артелин баштаар черинин даргазы

азырын, Тыва Республиканын Конституциязынга эдилгелер кириеринин чурумун бо Конституцияга дүүштүр Тыва Республиканын Конституциязын аде көөрүнүн чурумунун дугайында Тыва Республиканын хоойлузу доктаадып турар

ИЙГИ БӨЛҮК

XVII ЭГЕ. ТҮННЭЛ БОЛГАШ ШИЛЧИЛЕ ЧҮҮЛДЕР 145 ЧҮҮЛ. ШИЛЧИЛЕ ЧҮҮЛДЕР

1 Тыва Республиканын Конституциязын Тыва Республиканын референдумунга хүлээп алыр болгаш ол бадыйлашкынын түннелдерин талазы-биле албан хуузунда парлаанын хүнүнден инай күштүт бооп кирер Ооң-биле денге Тыва Республиканын 1993 чылдың октябрь 21-де хүлээп алганы Конституциязы (Үндезин Хоойлузу) оон дараазында өскерилгелери болгаш немелдери-биле кады күш чок болур

2. Бо Конституциянын күштүт бооп киреринге чедир Тыва Республиканын девискээринге ажылгалтынын турган Тыва Республиканын хоойлудары болгаш өске-даа эрге-хоойлу актылары бо Конституцияга чөрүлүс кезээ-биле ажылгалтынар Тыва Республиканын күрүнэ эрге-чакыргазынын органны, Тыва Республиканын тус чер бот-башкарылга органны болгаш эрге-дужаалдыг кижилери боттарынын хүлээп алгылазын нормативтиг эрге-хоойлу актыларын бо Конституциянын күштүт бооп кирген хүнүнден бир чыл хуусаа иштинде оларны аяа дүгүр кылдыр элер хүлээлгелиг

3 Тыва Республиканын Конституциязын (Үндезин Хоойлузуна) дүүштүр сонгуктан Тыва Республиканын Президентин бо Конституциянын күштүт бооп кирген хүнүнден эгелеп ол езугаар доктааткан Тыва Республиканын Чазаанын Даргазынын бүрүн эржелерин оон сонгуктаны хуусаазы тонгүжө чедир боттандырар Тыва Республиканын Конституциязын (Үндезин Хоойлузу) езугаар сонгуктан Тыва Республиканын оралакчы президентин бо Конституциянын

61. Дамдын Байр Алексеич Тыва Республиканын Президент Администрациязынын контроль эржеленин начальниги оралакчызы.

62. Доржу Майя Дадаровна Россиянын Уруглар фондузунун Тывада салбырын даргазынын оралакчызы, филология эртемнеринин кандидаты

63. Куулар Геннадий Дажы-Серенович Кызыл хоорай чакыргазынын иштики херектер эржеленин начальниги

64. Мареев Вячеслав Владимирович Шагаан-Арыг хоорайда № 1 школанын директору

65. Монгуш Чагай-оол Серенович күш-ажылдын хоочуну, пенсионер

66. Монгуш Шолбан Чыргал-оолович Тыва Республиканын Президентинин эрге-чакырганын федералдыг девискээр органны, судгар болгаш прокуратура-биле кады ажылдаар талазы-биле бүрүн эржелиг төлөзи.

67. Неволдин Анатолий Афанасевич "Ойна" аддын тывыш артелин даргазы

68. Ондар Татьяна Доткан-ооловна Тыва Республиканын эмчи-социал экспертизазынын тускай бюрозунун даргазы

69. Ондар Хемер-оол Опанович херекчилер кооперациязынын Сибирь университетинин Тывада филиалынын директору

70. Ооржак Сара Монгушевна Россиянын Уруглар фондузунун Тывада салбырын даргазы

71. Павлов Дмитрий Владимирович Тыва Республиканын Чазаа Аппаратын информация-биле хандырар эржелдин сектор эржекчизи

72. Пирогов Василий Михайлович "Тывахлебпродукт" ААН-нин чингине директорунун оралакчызы

73. Салчак Людмила Кимовна Тыва Республиканын курсанитхайгааралынын ашы-чем гигиеназынын салбыр эржекчизи

74. Салчак Юрий Шыдыраевич Тыва Республиканын күш-ажыл болгаш социал хөгжүдө сайыдынын оралакчызы

75. Хаажык Эрес-оол Ооржак-оол ТР-нин ИХЯ-нын орук шимчээшкенин айылы чок чоруунун күрүнэ инспекциязынын килдис начальниги

76. Хайманова Раиса Николаевна Кызыл хоорайда №1 школанын директору

77. Хоовалы Валерий Самбылдаевич республиканын №1 эмнедгезинде салбыр эржекчизи

78. Чаш-оол Валерий Сарбаевич Тыва Республиканын Чазаа Аппаратынын Материал-техниктиг хандырылга талазы-биле күрүнэ эржеленин начальниги оралакчызы

Тыва Республиканын эрге-чакыргазынын күүсөкчи органнынын төлөөкчилери

79. Бегзи Александр Донгакович Тыва Республиканын экономика сайыдынын бирги оралакчызы

80. Быков Александр Петрович Тыва Республиканын Хамааты камгалат, онза байдалдар болгаш бойдус халаптарынын уруктарын чайдырар талазы-биле комитетинин даргазы

81. Григорьева Татьяна Михайловна Тыва Республиканын сан-хө сайыдынын бирги оралакчызы

82. Конев Георгий Михайлович Тыва Республиканын Статистика талазы-биле куркомитетинин даргазы

83. Куулар Хемер-оол Биче-оолович Тыва Республиканын Чер кулаварлардын болгаш чер тургузуунун күрүнэ комитетинин даргазы

84. Куулар Хеймер-оол Кокочев Тыва Республиканын национал политика, даптыкы экономиктиг болгаш девискээр харылзаларын сайыдынын хүлээлгезин күүседиң турар

85. Лавриненко Виктор Иванович Тыва Республиканын көдээ ажыл-агый болгаш ашы-чем сайыдынын бирги оралакчызы

86. Монгуш Сергей Санн-Белекович Тыва Республиканын ИХЯ-нын сайыды

87. Нурсат Мария Кыргысовна Тыва Республиканын сан-хө сайыды

88. Ондар Чылыгычи Чимит-Доржуевич Чазаа Баштаанын оралакчынын хүлээлгезин күүседиң турар, ТР-нин культура болгаш кино сайыды

89. Ооржак Сергей Ынаажыкович Тыва Республиканын Күш-культура, спорт болгаш туризм талазы-биле күрүнэ комитетинин даргазы

90. Оюн Василий Майлолович Тыва Республиканын Чазаа Баштаанын бирги оралакчызы

91. Салчак Тавалай Чилгакович Тыва Республиканын Президентинин кжи эржелеринин талазы-биле бүрүн эржелик төлөзи

Девискээр аайы-биле федералдыг органнын төлөөкчилери

92. Даржа Вячеслав Кууларович РФ-тин Дээди судунун чанында ТР талазы-биле суд департаментинин эржел начальниги

93. Күжугет Танов Капшынаевич РФ-тин Үндүрүк полициязынын федералдыг албанын ТР талазы-биле эржел начальниги

күштүт бооп кирген хүнүнден эгелеп Тыва Республиканын Президентинин даасканы-биле сонгуктаны хуусаазы тонгүжө чедир оон бүрүн эржелерин чамдызын боттандырар болгаш Тыва Республиканын Президентини бодунуң хүлээлгелерин күүседиң шыдаас аларган бүгү таварылгаларда оон солдур

4 Тыва Республиканын Конституциязын (Үндезин Хоойлузу) езугаар сонгуктан Тыва Республиканын Дээди Хуралы (парламентини) бо Конституциянын күштүт бооп кирген хүнүнден эгелеп сонгуктаны хуусаазы тонгүжө чедир Төлөөкчилер палатазын болгаш Хоойлужудулга палатазынга оон доктаатканы бүрүн эржелерин Тыва Республиканын Конституциязынга эдилгелер кириер бүрүн эржелен аныгыларын боттандырар

5 Тыва Республиканын чоңуц Улуг Хуралы (сезизини) бо Конституциянын күштүт бооп кирген хүнүнден эгелеп аяа дүүштүр Тыва Республиканын Улуг Хуралын сонгуктужө чедир Тыва Республиканын Конституциязын II-XV чүүлдеринге эдилгелер кириер талазы-биле бүрүн эржелерин боттандырар

6 Тыва Республиканын Конституциязынга (Үндезин Хоойлузуна) дүүштүр хевирлер тургузунган Тыва Республиканын Чазаа бо Конституциянын күштүт бооп кирген хүнүнден эгелеп Тыва Республиканын Конституциязын доктаатканы Тыва Республиканын Чазаанын эржелерин, хүлээлгелерин болгаш харысалгазын бодунга алыр

7 Бо Конституциянын күштүт бооп кирген хүнүнден үш ай хуусаада Тыва Республиканын Дээди Хуралы (парламентини), Тыва Республиканын Президентини, Тыва Республиканын Чазаа ында көрдүнгөн Төлөөкчилер палатазынын депутаттарынын, Тыва Республиканын Чазаанын Даргазынын сонгудаларынын дугайында Тыва Республиканын хоойлударынын, а ол ышкаш республикага күрүнэ эрге чакыргазынын салгалдарын хандырар Тыва Республиканын өске-даа хоойлударын бирги элечтеге аякка чыгарып, хүлээп алырын болгаш күштүт бооп кирерин боттандырар хүлээлгелиг

94. Сарыглар Александр Дарыевич РФ-тин Шүүгү яамызынын ТР талазы-биле эржел начальниги оралакчызы

95. Саг Серафима Чалтын-ооловна Россия Федерациязынын Үндүрүлгөр болгаш чымдалар талазы-биле яамызынын ТР талазы-биле эржеленин начальниги

96. Южаков Юрий Петрович РФ-тин Төп банкынын Тыва Республикада Национал банкынын даргазы

Тус чер бот-башкарылга органнынын төлөөкчилери

97. Капшин Александр Юрьевич Кызыл хоорайнын чакырга даргазы

98. Күжугет Спар-оол Кенденчолович Ак Довурак хоорайнын Төлөөкчилерин тус чер хуралынын даргазы

99. Куулар Михаил Ким-оолович Тожу кожуунун чакырга даргазы

100. Моң Кисин Александрович Эрзин кожуунун чакырга даргазы

101. Монгуш Сонгукчу Сазы-оолович Танды кожуунун Төлөөкчилерин тус чер хуралынын даргазы

102. Ондар Серен Доржу Дамдынович Чөөн Хемчик кожуунун чакырга даргазы

103. Очур-оол Владимир Салчак-оол Бай Тайга кожуунун чакырга даргазы

104. Пиорона Виктор Кууларович Улуг Хем кожуунун чакырга даргазы

105. Саая Шыдыраа Дырышевич Овур кожуунун Төлөөкчилерин тус чер хуралынын даргазы

106. Томбулак Виктор Сарыг-оолович Барыин Хемчик кожуунун Төлөөкчилерин тус чер хуралынын даргазы

107. Хөвөңмей Валентин Байкараевич Бит Хем кожуунун чакырга даргазы

Юрист-консультантылар

108. Долзатмаа Дандар Калбаевич Тыва Республиканын Чазаа Аппаратынын Эрге-хоойду эржеленин начальниги оралакчызы

109. Куулар Шагдыр Седий-оолович шүүгүнүн улуг чөвүлекчизи (халажылгада), хоочун

110. Ондар Чечек Чигит-ооловна Тыва Республиканын Арбитраж судунун судьязы

111. Ооржак Дандар Дандар-оолович Тыва Республиканын Президент Администрациязынын удурткучунун оралакчызы күрүнэ тургузуун бижыглар болгаш политиктиг планнаашкын талазы-биле эржелдин начальниги

112. Оюн-Барган Доглар Ондаровна федералдыг район судунун судьязы (халажылгада)

113. Оюн Эдуард Лакпевич Тыва Республиканын Дээди судунун судьязы (халажылгада)

114. Файзуллин Хамидулла Галимуллович Тыва Республиканын Дээди судунун судьязы

115. Хертөк Аржаана Васильевна Тыва Республиканын Чазаа Аппаратынын эрге-хоойду эржеленин килдис начальниги

Нинтигел болгаш политиктиг каттыжымшыканнын төлөөкчилери

116. Норбу Тамара Чаш-ооловна Тыва Республиканын Хоочуннар чөвүлелин даргазы

117. Ондар Зинаида Шурженеевна "Ада чурт" деп нинтигел-политиктиг организациянын Тывада девискээр салбырын даргазы

118. Тавберидзе Владимир Дидимович "Медавтотранс" АН-нин чингине директору, "Яблоко" дээр хой нинти организациянын Тывада девискээр салбырын даргазы

Эртемденер

119. Доржу Чүргүй-оол Михайлович филология эртемнеринин кандидаты

120. Кандай Алдын-оол Кангаевич төгүү эртемнеринин кандидаты

121. Кенин-Лопсан Монгуш Борахоевич төгүү эртем неринин доктору

122. Молеров Николай Михайлович төгүү эртем неринин кандидаты

123. Ондар Лидия Шуртуевна төгүү эртемнеринин кандидаты

124. Ондар Маадыр Алдын Херелович физика математика эртемнеринин кандидаты

125. Полуяхт Юрий Георгиевич экономика эртем неринин доктору

126. Тас-оол Любовь Хертөковна химия эртемнеринин кандидаты

127. Тинмей Дозур-оол Лайзапович экономика эр темнеринин кандидаты

128. Татарицеф Борис Исаакович филология эртемнеринин доктору

(Солунун дараазында номери декабрь 14-те уер).

ШЫН Кызыл хоорай, Красномейская, 100. Индекс 667000. **ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ:** Тыва Республиканын Чазаа болгаш "Шын" солун редакциянын коллективин. **Кол редактор Светлана МОНГУШ.**

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Күстүгүр Саг, Чинисмаа Монгуш, Урана Базыр-оол, Сергей Хертөк, Таан-оол Хертөк. **РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОНАРЫ:** Кол редактор 3 43 34, кол редакторнун оралакчызы 3 33-91, секретариат 3 34 98. Солун келбейн барганда, дараазында телефоннарже долгаар 3 14-94, 3 57-92.

КИЛДИСТЕР: Нинтигел-политиктиг килдис 3-39-15, Компьютер арзали 3-36-82, Бухгалтерия 3-41-16, Солунуң "Шын" солун редакциязынын компьютер түнүгө өрөн болгаш чыскаган Неделеда үш катап үнер Хемчөөк 2 парламал ама Тираж 4061 Чагыр 134